

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Επιβλέπων Καθηγητής
Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

«Αλλοεθνείς και πρόσφυγες»

Εθνική Ολοκλήρωση και Βουλευτικές Εκλογές στη Θεσσαλονίκη: 1910-1923

Χάρης Γ. Μυλωνάς
mylonas@yale.edu

Αριθμός μητρώου: 20 131

Αθήνα - Ιούνιος 2002

Πρόλογος¹

Το παρόν κείμενο είναι η διπλωματική μου εργασία στο πρόγραμμα ειδίκευσης «πολιτική επιστήμη και κοινωνιολογία», κατεύθυνση πολιτικής επιστήμης. Παράλληλα όμως, αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης προσπάθειας να κατανοήσω τη *μικροφυσική* της μαζικής κινητοποίησης εθνοτικών ομάδων. Να εξηγήσω τις συνθήκες υπό τις οποίες τα μέλη μιας κοινότητας κινητοποιούνται βάση εθνοτικών χαρακτηριστικών -ή που θεωρούνται εθνοτικά- και τις συνθήκες που η κινητοποίηση καθίσταται αδύνατη. Στόχος μου εδώ είναι να αναδείξω τις εσωτερικές τομές και διαφοροποιήσεις στα πλαίσια της Εβραϊκής Κοινότητας, κατά τα πρώτα χρόνια της «ενσωμάτωσής» τους στην Ελληνική Επικράτεια, επικεντρώνοντας στη διαλεκτική που αναπτύσσεται μεταξύ των ελληνικών αρχών και της εβραϊκής κοινότητας μέχρι και τον ερχομό των προσφύγων. Το χρονικό διάστημα που με απασχολεί αρχίζει το 1912 και φτάνει ως το 1923. Ο χρονικός ορίζοντας είναι διαγραμμένος από την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τα ελληνικά στρατεύματα, μέχρι την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάννης και την ανταλλαγή των πληθυσμών με την Τουρκία, που είχε ως αποτέλεσμα τη μαζική εγκατάσταση περίπου 100.000 προσφύγων στην πόλη της Θεσσαλονίκης και την ολοκληρωτική ανατροπή των πληθυσμιακών συσχετισμών και της εκλογικής γεωγραφίας της πόλης.

Η σχετική ευκολία με την οποία η Οθωμανική αυτοκρατορία -αλλά και οι υπόλοιπες αυτοκρατορίες- κατάφερε να διατηρεί την κυριαρχία της σε ανομοιογενείς πληθυσμούς για μεγάλα χρονικά διαστήματα ανήκει στο παρελθόν. Οι νέες συνθήκες προβλέπουν ομοιογένεια και εθνική συνοχή. Το ερμηνευτικό σχήμα που προτείνω εδώ αναφέρεται στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και το συγκεκριμένο πλαίσιο. Περαιτέρω γενίκευση των συμπερασμάτων προϋποθέτει τη μελέτη άλλων παρόμοιων περιπτώσεων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και διαφορετικούς τόπους, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Η συστηματική επανάληψη αυτής της διαδικασίας και ο παράλληλος ανασχεδιασμός της θεωρίας θα οδηγούσε σε πολύ πιο έγκυρα και γενικεύσιμα συμπεράσματα. Μια τέτοια διαδικασία βρίσκεται στα άμεσα σχέδιά μου.

Το κείμενο είναι οργανωμένο σε τέσσερις ενότητες. Ξεκινάω με μια εκτενή αναφορά στο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της εργασίας, εξηγώντας την επιλογή του θέματος και διατυπώνοντας τα ερωτήματα που με καθοδήγησαν κατά τη διάρκεια συλλογής του υλικού μου και την μέθοδο επεξεργασίας. Σε διάλογο με τη βιβλιογραφία, παραθέτω τις βασικές υποθέσεις εργασίας που ελέγγω εμπειρικά. Στη δεύτερη ενότητα, μετά από μια σύντομη ιστορική αναδρομή σχετικά με την εβραϊκή κοινότητα και την κατάσταση στην πόλη της Θεσσαλονίκης, αναλύω τις εκλογές του 1920 και του 1923 στη Θεσσαλονίκη. Στην τρίτη ενότητα, διατυπώνω τα γενικότερα συμπεράσματά μου από τις δύο εκλογικές αναμετρήσεις και από το σύνολο του υλικού που έχω στη διάθεσή μου. Στο τέλος, παραθέτω παραρτήματα κειμένων από φύλλα εφημερίδων της εποχής στις οποίες και βασίστηκα.

---

¹ Το θέμα αυτό ξεκίνησα να το δουλεύω κατά τη διάρκεια του δεύτερου έτους των σπουδών μου στο Πολιτικό της Νομικής, με τη βοήθεια και συμπαράσταση του καθηγητή Γιώργου Μαυρογορδάτου. Αργότερα, στο τέταρτο έτος, ο Ηλίας Νικολακόπουλος με παρότρυνε να το συνεχίσω. Ο Νίκος Μαραντζίδης, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου, είχε το ενδιαφέρον και τη διάθεση να με βοηθήσει να ολοκληρώσω την εργασία. Τους ευχαριστώ πολύ. Επίσης, ευχαριστώ για όλα όσα μου μάθανε, μέσα και έξω από τα μαθήματα, τους καθηγητές Στάθη Καλύβα, Πασχάλη Κιτρομηλίδη, Κωνσταντίνο Τσουκαλά, Κύρκο Δοξιάδη, Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, και Αλεξάνδρα Χαλκιά. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τους φίλους μου από το Πολιτικό της Νομικής και από το Μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας».

I. Θεωρία και μέθοδος

- α. Η επιλογή του θέματος και η διατύπωση του προβλήματος
- β. Οι δρώντες
- γ. Το θεωρητικό πλαίσιο & οι υποθέσεις εργασίας
- δ. Το υλικό και η μέθοδος επεξεργασίας
- ε. Εγκυρότητα και αξιοπιστία της έρευνας

II. Οι βουλευτικές εκλογές στη Θεσσαλονίκη: 1915, 1920 & 1923

A' μέρος. Θεσσαλονίκη: μια εβραϊκή πόλη;

- A. Οι εκλογές του 1915
  - α. Η προεκλογική εκστρατεία
  - β. Η προεκλογική κίνηση των Εβραίων
  - γ. Η ημέρα των εκλογών- Τα αποτελέσματα
  - δ. Ερμηνείες για τις εκλογές του 1915
- B. Οι εκλογές του 1920
  - α. Η προεκλογική εκστρατεία
  - β. Η προεκλογική κίνηση των Εβραίων
  - γ. Οργάνωση - τμήματα
  - δ. Η ημέρα των εκλογών- Τα αποτελέσματα
  - ε. Τα «Ισραηλιτικά» εκλογικά τμήματα
  - στ. Ερμηνείες για τις εκλογές του 1920

B' μέρος: Οι πρόσφυγες και η πόλη της Θεσσαλονίκης

- A. Οι εκλογές του 1923
- B. Οι εκλογές στη Θεσσαλονίκη
  - α. Η προεκλογική εκστρατεία
  - Οι Πρόσφυγες
  - Το Πολιτειακό ζήτημα και οι «απέχιδες»
  - Η «δια ψηφοδελτίου» ψήφος & ο «Εκλογικός Σύλλογος Ισραηλιτών»
  - β. Η προεκλογική κίνηση των Εβραίων
  - γ. Οργάνωση - τμήματα
  - δ. Η ημέρα των εκλογών- Τα αποτελέσματα
  - στ. Ερμηνείες για τις εκλογές του 1923

III. Ερμηνείες και συμπεράσματα

IV. Παραρτήματα

I. Θεωρία και μέθοδος

α. Η επιλογή του θέματος και η διατύπωση του προβλήματος

Τα τελευταία δέκα χρόνια στις κοινωνικές επιστήμες, τείνει να επικρατήσει έναντι της αναλυτικής κατηγορίας «τάξη», η κατηγορία «ταυτότητα» ή «ταυτότητες» και η διερεύνηση των διαδικασιών παραγωγής τους. Στην προκειμένη περίπτωση αναφέρομαι στην εθνική -ή εθνοτική- ταυτότητα. Η συνείδηση των ταυτοτήτων παράγεται από τη διαδικασία «εθνικοποίησης», επιβολής μιας πολιτισμικής ομοιογένειας, η οποία συντελείται μέσα από συγκεκριμένους μηχανισμούς -κρατικούς και μη.² Οι μειονότητες ως φορείς πολιτισμικών ιδεών εμφανίζονται μόνο μετά τη νομιμοποίηση, στο επίπεδο του Λόγου και των κρατικών πρακτικών, της ύπαρξης/επίτευξης εθνικής πολιτισμικής ομοιογένειας. Δίχως το άτομο, το κράτος, την εθνική κυριαρχία, και τον Λόγο περί δικαιωμάτων, ο όρος «μειονότητα» δεν μπορεί να οριστεί, χάνει το περιεχόμενό του. Οι κεντρικές έννοιες που συγκροτούν νοήματα στα πλαίσια της εργασίας μου, συγκαταλέγονται στον κατάλογο των λέξεων που παραθέτει ο Hobsbawm στην εισαγωγή του στο βιβλίο *Η εποχή των επαναστάσεων*.³ Πρόκειται για λέξεις που «πλάστηκαν ή απέκτησαν τη σύγχρονη έννοιά τους» από τα τέλη του 18^{ου} και μετά. Αναφέρομαι στις λέξεις «καπιταλισμός», «σοσιαλισμός», «φιλελεύθερος», «συντηρητικός», «αριστερός», «εθνικότητα», «ιδεολογία» και άλλες πολλές.

Σήμερα, γίνεται όλο και πιο συχνά λόγος για μειονοτική προστασία (π.χ. Βοσνία, Κόσοβο, ΠΓΔΜ, Εσθονία). Το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση, η οριοθέτηση των εθνοτικών ομάδων και η διεκδίκηση προστασίας σε συλλογικό επίπεδο, βρίσκονται καθημερινά στις σελίδες των εφημερίδων, και στα δελτία ειδήσεων. Οι σχέσεις όμως αυτές δεν είναι σημερινό φαινόμενο, έχουν δοκιμαστεί ξανά στο παρελθόν. Η Θεσσαλονίκη «φιλοξένησε» μια ισχυρή και πολυπληθή εβραϊκή κοινότητα, για περισσότερους από τέσσερις αιώνες.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η ενασχόληση με το προτεινόμενο θέμα σχετίζεται με το προσωπικό μου σύστημα αξιών, με την «ταυτότητα» της πόλης όπου γεννήθηκα και μεγάλωσα. Στη Θεσσαλονίκη είχα τη δυνατότητα να γνωρίσω εβραίους της πόλης, να συναναστραφώ και να ζήσω κοντά τους. Μια εσωτερική διαδικασία αξιοδότησης ενθάρρυνε την περιέργειά μου για την κοινότητα αυτή μέσα στο χρόνο. Με την έρευνα αυτή προτίθεμαι να ανασυγκροτήσω τα πάθη της, τις αγωνίες της, τα όνειρά της, τις συμπεριφορές της και όλα αυτά σε σχέση με την ελληνική κοινότητα ή καλύτερα με την ελληνική επικράτεια, τουλάχιστον μετά το 1912 και μέχρι το 1923 όταν η πληθυσμιακή κατάσταση αλλάζει ριζικά με την έλευση των προσφύγων.

Τα θέματα είναι διπλά απαγορευμένο, τόσο από την πλευρά των ελλήνων, στα πλαίσια ενός έντονου εθνικιστικού Λόγου που αντιστρατεύεται κάθε συζήτηση γύρω από ζητήματα των διαδικασιών εθνικής ολοκλήρωσης, όσο και από αυτή των εβραίων, οι οποίοι -ως ένα βαθμό δικαιολογημένα- είναι καχύποπτοι απέναντι σε κάθε ξένο που θέλει να τους «μελετήσει». Η πρόκληση έγκειται πρώτα, στην υπέρβαση των γνωσιακών και κυρίως των κοινωνικών καθορισμών που με συγκροτούν ως «υποκείμενο που αναλύει» και έπειτα, στην προσέγγιση της πραγματικότητας που βίωσαν οι Θεσσαλονικείς -εβραίοι, έλληνες, πρόσφυγες και τούρκοι- στα πρώτα χρόνια της εθνικής ολοκλήρωσης στην πόλη. Να αναδείξω τις

² Βασικός μηχανισμός στη διαδικασία αυτή θεωρείται το εθνικό σύστημα εκπαίδευσης, αλλά σίγουρα δεν αποτελεί το μοναδικό.

³ Hobsbawm, E. J.. 1997. *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, γ' έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, σελ. 11.

εσωτερικές τομές και διαφοροποιήσεις στα πλαίσια της Εβραϊκής Κοινότητας, κατά τα πρώτα χρόνια της «ενσωμάτωσής» τους στην Ελληνική Επικράτεια και της μετάβασής της από πλειοψηφούσα κοινότητα της πόλης, σε «εθνική μειονότητα» στα πλαίσια του ελληνικού Βασιλείου, με ότι αυτό συνεπαγόταν (σύνορα, διοίκηση, πρόνοια στους Έλληνες).

Μετά από μελέτη της υπάρχουσας βιβλιογραφίας σχετικά με την περίοδο και το θέμα ειδικότερα, κατέληξα στο συμπέρασμα ότι υπάρχει έλλειψη ενός επαρκούς θεωρητικού και ερμηνευτικού σχήματος για την περίοδο μετάβασης της πόλης στην ελληνική επικράτεια, καθώς και σε ό,τι αφορά την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, της αλλαγής των πληθυσμιακών δεδομένων, αλλά και των σχέσεων εξουσίας μετά την εγκατάσταση των προσφύγων. Το θέμα εντάσσεται στη γενικότερη προβληματική των θεωριών του εθνικισμού και των κοινωνικών ταυτοτήτων και ειδικότερα εστιάζεται στις περιόδους συννοριακών αλλαγών, μεταβάσεων και εκδημοκρατισμού.

Ο στόχος μου είναι η περιγραφή και έπειτα η ερμηνεία των γεγονότων που ακολούθησαν την μετάβαση της Θεσσαλονίκης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο Ελληνικό Βασίλειο. Συγκεκριμένα το χρονικό διάστημα που θα μελετήσω αρχίζει το 1912 και φτάνει ως το 1923. Ο χρονικός ορίζοντας είναι διαγραμμένος από την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τα ελληνικά στρατεύματα, μέχρι την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάννης και την ανταλλαγή των πληθυσμών με την Τουρκία, που είχε ως αποτέλεσμα τη μαζική εγκατάσταση περίπου 100.000 προσφύγων στην πόλη της Θεσσαλονίκης, και κατά συνέπεια την ολοκληρωτική ανατροπή των πληθυσμιακών συσχετισμών. Η σχετική ευκολία με την οποία η Οθωμανική αυτοκρατορία -αλλά και οι υπόλοιπες αυτοκρατορίες- κατάφερε να διατηρεί την κυριαρχία της σε ανομοιογενείς πληθυσμούς για μεγάλα χρονικά διαστήματα ανήκει, πλέον, στο παρελθόν. Στις νέες αυτές συνθήκες οι ελληνικές αρχές έχουν βάλει στόχο την *ομοιογένεια* και την *εθνική συνοχή*. Σε αυτά τα πλαίσια οι κοινωνικές και πολιτικές κατηγορίες που μελετώ είναι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις σχέσεις τους με το ελληνικό κράτος, οι γηγενείς Έλληνες, αλλά και οι πρόσφυγες. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, πριν αλλά και μετά το 1912, υπήρξαν η πλειοψηφούσα εθνοτική ομάδα στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Το προηγούμενο γεγονός ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο από τη διαδικασία της σταδιακής μετανάστευσης -οικειοθελούς ή μη- των μουσουλμάνων της περιοχής προς την Ανατολή. Ο πληθυσμιακός συσχετισμός όμως ανατράπηκε με τον ερχομό πάνω από 100.000 προσφύγων στη Θεσσαλονίκη μετά το 1922-23.

Οι παραπάνω σχέσεις «περι-ορίζουν» σε ένα βαθμό και το πλαίσιο της κεντρικής υπόθεσης εργασίας ότι, *στα πλαίσια της διαδικασίας εθνικής ολοκλήρωσης στην πόλη της Θεσσαλονίκης η Εβραϊκή κοινότητα δεν αφομοιώθηκε, ενώ ο προσφυγικός πληθυσμός την εκτόπισε με αποφασιστικό τρόπο*. Η αντιβενιζελική στάση των εβραίων ψηφοφόρων της Θεσσαλονίκης, όσο και η αντισημιτική στάση των αξιωματούχων, και των ελλήνων πολιτών, είναι προεκτάσεις της υπόθεσης αυτής. Η εκλογική συμπεριφορά των εβραίων, οι μορφές και οι τρόποι της γενικότερης πολιτικής δραστηριοποίησής τους, οι εκλογές στο εσωτερικό της ισραηλιτικής κοινότητας, οι σχέσεις εξουσίας και οι αναπαραστάσεις της κοινότητας στις εφημερίδες της εποχής, οι προσπάθειες συλλογικής οργάνωσης και σύστασης σωματείων, είναι μερικές από τις μεταβλητές στις οποίες βασίζω τις ερμηνείες και τα συμπεράσματά μου. Αντίστοιχα και για τους πρόσφυγες η πολιτική τους δράση, η οργάνωσή τους σε σωματεία και οι εκλογικές τους συμμαχίες και στρατηγικές είναι εμπειρικές παρατηρήσεις στις οποίες στηρίζω υποθέσεις για τις προθέσεις αλλά και

τους στόχους των προσφύγων.

Η εργασία μου μπορεί να χαρακτηριστεί τόσο περιγραφική όσο και διαγνωστική.⁴ Ξεκινάω με την περιγραφή των ειδικών συνθηκών που επικρατούσαν στην πόλη της Θεσσαλονίκης κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ου αιώνα και ιδιαίτερα τις ενδοκοινοτικές σχέσεις της εβραϊκής κοινότητας και τις σχέσεις της με τις ελληνικές αρχές. Βασική μέριμνά είναι η όσο το δυνατόν αντικειμενικότερη αφήγηση των γεγονότων, ξεπερνώντας τις δυσκολίες που προέρχονται από τη χρήση κατά κανόνα μεροληπτικών πηγών, όπως οι εφημερίδες, και βγάξω συμπεράσματα διατυπώνοντας έγκυρα και ορθολογικά επιχειρήματα. Συνεπώς η εργασία μπορεί να χαρακτηριστεί και διαγνωστική.

β. Οι δρώντες

Οι δρώντες είναι τα κοινωνικά υποκείμενα της περιόδου. Συγκροτώ τα υποκείμενα αυτά μελετώντας τη διαδικασία παραγωγής τους, μέσα από τις αναπαραστάσεις τους στις εφημερίδες και τις άλλες πηγές, σύγχρονες ή κατοπινές, αλλά και έχοντας πάντα ως κριτήριο την πολιτισμική ταυτότητα και την κοινότητα -ή μη- συμφερόντων. Από τη διαδικασία αυτή προκύπτουν οι «κοινωνικοί εταίροι» της εποχής, οι διαφορετικοί «δρώντες» του υπό εξέταση συστήματος. Η προηγούμενη μεθοδολογική κατεύθυνση δεν υποκρύπτει καμία διάθεση υποβάθμισης της σημασίας του «ατόμου», ως πρωταγωνιστή της ιστορίας, αλλά υπήρξε αναπόφευκτο αποτέλεσμα της προσπάθειάς μου να αναδείξω τη δυναμική του συστήματος και να φτάσω σε γενικεύσιμα συμπεράσματα. Οι συλλογικές ταυτότητες που συγκροτώ είναι απλώς οι αναλυτικές κατηγορίες της έρευνάς μου.

Η πολλαπλότητα των ταυτοτήτων που φέρει ένα οποιοδήποτε «άτομο», υπονομεύει την ίδια την αναλυτική κατηγορία «ταυτότητα». Η διάκριση μεταξύ *εβραίων, ελλήνων και προσφύγων*, όπως θα δείξω δεν απορροφά άλλες τομές και διακρίσεις: ταξικές, ιδεολογικές ή μικροπολιτικές, οικονομικές. Η συγκρότηση και παραγωγή ταυτοτήτων, βρίσκεται σε μεγάλο βαθμό στη διαπλοκή των Λόγων και στις εξουσιαστικές σχέσεις μεταξύ των υποκειμένων και των κατασκευών τους, στην καθημερινότητά τους και πάντως στις συγκυρίες που ορίζουν τους όρους και τις δυνατότητες στρατηγικών ελιγμών. Πολλά ερμηνευτικά σχήματα αρκούνται στην ανάδειξη μιας διαιρετικής τομής για να ερμηνεύσουν ένα σύνολο δράσεων ή παραλήψεων, χάνοντας έτσι την ευκαιρία να δείξουν τις διαπλοκές συμφερόντων και λόγων, που καθιστούν δυνατές δυσερμήνευτες κοινωνικές συμμαχίες -εκλογικές και άλλες.

Η ενασχόλησή μου με μια συγκεκριμένη πόλη, για μια συγκεκριμένη περίοδο, αν και δεν λύνει τα προβλήματα σίγουρα επιτρέπει μια σαφέστερη οριοθέτηση των κοινωνικών υποκειμένων, των εσωτερικών τους διαφοροποιήσεων, αλλά και των συλλογικών προτεραιοτήτων τους. Όπως αναφέρει η Καραδήμου-Γερολύμπου, «Οι περιοχές κατοικίας σχημάτιζαν μικρές συνοικίες που διακρίνονταν μεταξύ τους ως προς την εθνοθρησκευτική προέλευση των κατοίκων τους και διαμορφώνονταν γύρω από το θρησκευτικό τους κτίσμα (συναγωγή, ναός ή τέμενος κατά περίπτωση).» Αυτή η μορφή κοινωνικής και χωροταξικής οργάνωσης, βοηθούσε την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας μεταξύ των μελών της κάθε κοινότητας, εξασφαλίζοντας θρησκευτική «καθαρότητα», ενδογαμία, διατήρηση εθίμων και γλώσσας. Παράλληλα, η οργάνωση αυτή επέτρεπε και στους θρησκευτικούς -ή άλλους, κατά

---

⁴ Φίλιας, Βασίλης. 1996. *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Gutenberg, Αθήνα., σελ. 31-32.

περίπτωση- άρχοντες να ελέγχουν και να κινητοποιούν τον πληθυσμό.⁵ Μετά την κατάληψη της πόλης από τα ελληνικά στρατεύματα, η χωρική συγκέντρωση των κοινοτήτων βοήθησε στη διαδικασία εθνικής «ομογενοποίησης» της περιοχής. Τα ζεύγη αντιπάλων είναι αρχικά Έλληνες Ορθόδοξοι / Εβραίοι, και στη συνέχεια Πρόσφυγες / Εβραίοι, Πρόσφυγες / Έλληνες γηγενείς. Φυσικά σε πολιτικό και καθαρά εκλογικό επίπεδο η θεμελιώδης διάκριση την εποχή αυτή είναι μεταξύ Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών.

Η εβραϊκή κοινότητα

Η εβραϊκή συλλογική ταυτότητα έχει μια ιδιαίτερα μακρά διάρκεια μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι. Έχει απασχολήσει τις κοινωνικές επιστήμες, αλλά και τη λογοτεχνία, το θέατρο, τον κινηματογράφο και γενικότερα όλες τις μορφές επικοινωνίας και λόγου. Στα πλαίσια αυτής της εργασίας προτίμησα τον όρο "Εβραίοι", γιατί περιλαμβάνει όλες τις φυλές του Εβραϊκού λαού. Ο όρος "Ισραηλίτες", και τα παράγωγά του, χρησιμοποιείται αλλά είναι όρος που αναφέρεται μόνο στις φυλές που περιέχονται στο Βασίλειο του Ισραήλ. Ο όρος "Ισραηλίτες" επιβλήθηκε δια νόμου στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, βάσει του θρησκευματός τους. Έτσι, στα επίσημα έγγραφα και τις ανακοινώσεις τους χρησιμοποιούσαν τον όρο "Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης," το ίδιο έκαναν φυσικά και οι Ελληνικές αρχές όταν αναφέρονταν σ' αυτούς.

Ο όρος "Ισραηλίτες" υιοθετήθηκε και από τους "αφομοιωτικούς" της Κοινότητας, και παραπέμπει στη θρησκευτική τους διαφοροποίηση. Αντίθετα τον όρο "Εβραίοι" προτιμούσαν οι σιωνιστές, παραπέμποντας στην εθνική ταυτότητα της κοινότητας. Η "Ισραηλιτική Κοινότητα" Θεσσαλονίκης βρέθηκε εξ αρχής χωρισμένη σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα: τους εβραίους "εθνικιστές" -στους κόλπους των οποίων συνυπήρχαν η σοσιαλιστική και η σιωνιστική ιδέα- και τους οπαδούς της Alliance Israelite Universelle ή αφομοιωτικούς.

Στην εργασία αυτή χρησιμοποιώ αυτούς τους όρους εναλλακτικά. Όταν παραπέμπω σε κείμενα από εφημερίδες της εποχής, οι οποίες χρησιμοποιούν τον όρο "Ισραηλίτες", χρησιμοποιώ τον ίδιο όρο. Στην ανάλυσή μου χρησιμοποιώ τον όρο "Εβραίοι." Άλλωστε αυτός είναι ο αντίστοιχος όρος του "Jews" που έχει επικρατήσει στη διεθνή βιβλιογραφία. Στα πλαίσια της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης υπάρχουν την περίοδο αυτή τουλάχιστον τρεις διακριτές ομάδες: Οι **αφομοιωτικοί**, οι οποίοι υποστήριζαν το Βενιζέλο (υποστηρίζονται από της Παγκόσμια Ισραηλιτική Ένωση, ΑΙΥ), οι **σιωνιστές** που επιδιώκουν τη διεθνοποίηση της πόλης υπό την εβραϊκή πολιτική και οικονομική κυριαρχία (υποστηρίζονται από διάφορα σιωνιστικά σωματεία στο εξωτερικό), και οι **σοσιαλιστές**⁶ οι οποίοι συντάσσονται με τα κείμενα

⁵ Βλ. Χατζή Ιωάννου, Μιχαήλ. 1880. *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Εκδόσεις Κουλτούρα. Αλλά και Μωραϊτόπουλος, Γ. Κ. . 1882. *Η Θεσσαλονίκη, προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ». Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρνάρα (ανατύπωση 1979).

⁶ Από το 1908 είχε οργανωθεί στη Θεσσαλονίκη μια λέσχη για τη διάδοση των Σοσιαλιστικών ιδεών στους Εβραίους εργάτες της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι αποτελούσαν και την πλειοψηφία του εργατικού προλεταριάτου της πόλης. Η λέσχη αυτή που οργανώθηκε από τον Αβραάμ Μπεναρόγια και των Ιωσήφ Νεχάμα, μερικούς μήνες μετά μετατράπηκε σε πολιτική οργάνωση με τίτλο «*Εργατικός Σύνδεσμος Θεσσαλονίκης*». Η συνένωση του Σοσιαλιστικού κέντρου και του Εργατικού Συνδέσμου θα πάρει τη μορφή της «*Εργατικής Σοσιαλιστικής Ομοσπονδίας Θεσσαλονίκης*», η οποία θα παραμείνει γνωστή με τον ισπανοεβραϊκό όρο «*Φεντερασιόν*».

της Διεθνούς και επιδιώκουν την Βαλκανική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία (Οργανωμένοι στα πλαίσια της Εργατικής Σοσιαλιστικής Ομοσπονδίας, ή αλλιώς Φεντερασιόν). Την περίοδο που εξετάζω οι σιωνιστές είχαν τον έλεγχο του Κοινοτικού Συμβουλίου και της Συνέλευσης.⁷

Η Ελληνική Κυβέρνηση και οι τοπικοί αξιωματούχοι

Στα πλαίσια της Ελληνικής επικράτειας συγκεκριμένα, όπου η συλλογική ταυτότητα «Έλληνες» καταλαμβάνει την κυρίαρχη θέση, η συλλογική ταυτότητα «Εβραίοι» προβάλλει ως μια ανταγωνιστική, σχεδόν αντίπαλη ταυτότητα. Το τελευταίο γεγονός σχετίζεται με ένα πολύπλοκο και αντιφατικό πλέγμα αρχαιοελληνικής αίσθησης ανωτερότητας και ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, το οποίο τροφοδοτείται και από τις θεωρίες του αντισημιτισμού που πέρασαν στην Ελλάδα από την Ευρώπη. Από την ελληνική πλευρά υπήρχαν τουλάχιστον δύο διαφορετικά επίπεδα λήψης αποφάσεων και παραγωγής πολιτικής απέναντι στη Θεσσαλονίκη. Από τη μια μεριά, έχουμε τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος εμφανίζεται περισσότερο διαλλακτικός προς τις μειονότητες και ειδικά προς την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης και από την άλλη, τα τοπικά μέλη του κρατικού μηχανισμού και της αστυνομικής και στρατιωτικής διοίκησης, που δρούσαν πολλές φορές αυτόνομα και αντίθετα προς τις εντολές του Βενιζέλου -όχι μόνο ενάντια στους εβραίους πολίτες αλλά και γενικότερα. Η διάκριση των βουλήσεων της Κυβέρνησης και του Βενιζέλου ειδικότερα και των πράξεων των τοπικών αξιωματούχων στις Νέες Χώρες, αλλά και μέρους του ελληνικού ορθόδοξου πληθυσμού, είναι απαραίτητη.⁸

Οι πρόσφυγες και τα σωματεία τους

Οι πρόσφυγες,⁹ ο μεγάλος όγκος των οποίων έρχεται με την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923, αντιμετωπίζουν μεγάλα προβλήματα επιβίωσης και αναμένουν την διευθέτηση του θέματος των αποζημιώσεων για τις περιουσίες τους. Η απογραφή του 1928 βρίσκει 117.041 πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη. Αρχικά οργανώνονται σε τέσσερις ομοσπονδίες βάση της περιοχής προέλευσης: Μικρασιατών, Θρακών, Ποντίων και Καυκασίων. Οι εκπρόσωποί του αναδεικνύονται από τις κατά τόπους, και σε ολόκληρη την περιφέρεια, εκλογικές συνελεύσεις.

γ. Το θεωρητικό πλαίσιο και οι υποθέσεις εργασίας

Το θεωρητικό πλαίσιο συγκροτείται σε δύο άξονες. Ο πρώτος άξονας δανείζεται ορισμένα εργαλεία από την εκλογική κοινωνιολογία, αλλά βασικά αποτελείται από τις θεωρητικές προσεγγίσεις του Γιώργου Μαυρογορδάτου,¹⁰

---

⁷ Κακουλίδης, Ιωάννης. 1999. Η συμμετοχή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στις ελληνικές εκλογές 1915-1936. *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία*. Θεσσαλονίκη: Πρακτικά ΙΘ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (29-31 Μαΐου 1998), σελ. 422.

⁸ Μαρκέτος, Σπύρος. 1998 (προσωρινή γραφή). *Το πλαίσιο ενσωμάτωσης της σεφαραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα, 1912-1914*.

⁹ Για μια υποδειγματική μελέτη σχετικά με την πολιτική συμπεριφορά μιας συγκεκριμένης ομάδας προσφύγων στη Μακεδονία, βλ. Μαραντζίδης, Νίκος. 2001. *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

¹⁰ Mavrogordatos, George Th.. 1983. *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley. Αλλά και Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ.. *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Σάκκουλας.⁸

σχετικά με τον ελληνικό Εθνικό Διχασμό των αρχών του 20ου αιώνα ως παρατεταμένη κρίση εθνικής ολοκλήρωσης. Από το έργο αυτό υιοθετώ την ανάλυση σε σχέση με τις κυρίαρχες διαιρετικές τομές που κυριαρχούσαν στην ελληνική κοινωνία στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, αλλά και τη μεθοδολογική προσέγγιση του συγγραφέα. Όσον αφορά την ανάλυση των εκλογικών δεδομένων, αλλά και τη γενικότερη θεωρητική στήριξη σε θέματα εκλογικής κοινωνιολογίας, στηρίζομαι κυρίως στη θεωρητική εισαγωγή του Ηλία Νικολακόπουλου στο βιβλίο *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*.¹¹ Μερικές από τις υποθέσεις εργασίας που προκύπτουν από τον πρώτο άξονα του θεωρητικού πλαισίου και πραγματεύομαι παρακάτω είναι ότι:

α) *Ο αρχικός τοπικός αντισημιτισμός είχε να κάνει περισσότερο με την οικονομική υπεροχή της εβραϊκής κοινότητας παρά με την εθνική συνείδηση των ορθόδοξων χριστιανών της Θεσσαλονίκης.*¹²

β) *Ο Σιωνισμός και, η σοσιαλιστική αριστερά με το ΣΕΚΕ (μετέπειτα ΚΚΕ), ταυτίστηκαν εκλογικά με τον Αντιβενιζελισμό, ενώ οι -σχετικά λίγοι- μετριοπαθείς, που ήταν και υπέρ της αφομοίωσης, με τον Βενιζελισμό.*¹³

γ) *Αρχικά ο Βενιζέλος πίστεψε ότι η εβραϊκή κοινότητα θα συμμαχούσε μαζί του ενάντια στην αντιπολίτευση, και ότι θα αφομοιωνόταν στο Ελληνικό κράτος και γι' αυτό αρχικά ικανοποίησε σημαντικά αιτήματα της κοινότητας.*¹⁴

δ) *Η πλειοψηφία της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης επιθυμούσε ένα καθεστώς αυτονομίας για την πόλη ή τη διεθνοποίησή της για οικονομικούς κυρίως λόγους. Ο ρόλος του Βενιζέλου ως κύριου και αυθεντικού εκφραστή του ελληνικού εθνικισμού σε συνδυασμό με τις διεθνείς συγκυρίες, οδήγησε τους σιωνιστές και σοσιαλιστές εβραίους να τον καταψηφίσουν, αν και για διαφορετικούς λόγους οι μεν από τους δε.*

ε) *Το Αντιβενιζελικό μπλοκ προσεταιρίστηκε τα αιτήματα της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης και στράφηκε εναντίον τον προσφύγων σε μεγάλο βαθμό ως αντίδραση προς το Βενιζελισμό.*

στ) *Ο εκλογικός αντιβενιζελισμός της πλειοψηφίας της Εβραϊκής κοινότητας παρήγαγε και την αρνητική στάση των τοπικών βενιζελικών παραγόντων και οδήγησε σε ακρότητες.*

Ο δεύτερος άξονας αποτελείται από ένα σύνολο παραδοχών και προτάσεων σχετικών, με τις διαδικασίες παραγωγής και αναπαραγωγής των φαντασιακών κοινοτήτων στα χρονικά πλαίσια της νεοτερικότητας και τα χωρικά πλαίσια του Δυτικού πολιτισμού, καθώς και με συγκυρίες μεταβάσεων, συνοριακών αλλαγών, «εθνοκοποίησης» και «κατασκευής» μειονοτήτων. Η μαζική κινητοποίηση με βάση εθνοτικά χαρακτηριστικά έχει συνδεθεί με κινήματα αυτονομίας ή απόσχισης από το εθνικό κράτος ή -παλιότερα- από αυτοκρατορίες. Το κλασικό έργο του Lipset και Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, θέτει τους όρους της συζήτησης. Η κεντρική ερώτηση που διατυπώνουν είναι: Υπό ποιες συνθήκες λανθάνουσα εθνικά χαρακτηριστικά πολιτικοποιούνται (1967); Από την εποχή που οι Lipset και Rokkan δημοσίευσαν την μελέτη τους, πολλές εύλογες απαντήσεις έχουν προταθεί.

¹¹ Νικολακόπουλος, Ηλίας. 2000. *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964, Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, γ' έκδοση, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, σελ. 23-64.

¹² Mavrogordatos, George Th.. *Ο.π.*, σελ. 254.

¹³ Mavrogordatos, George Th.. *Ο.π.*, σελ. 253-268.

¹⁴ Molho, Rena. "Venizelos and the Jewish Community of Salonica, 1912-1919", *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. XIII, p. 3-4, 1986.

Η φανταστική διάσταση της εθνικής κοινότητας και ο τεχνητός χαρακτήρας της, όπως αναλύεται και προβάλλεται από τον Anderson¹⁵ αποτελούν τη βασική θεωρητική μου παραδοχή στη διαδικασία προσέγγισης του θέματος. Μελετώντας κανείς την ιστορία των πληθυσμών, σε σχέση με τη γεωγραφική τους θέση, το φυσικό περιβάλλον, τη φυλετική καταγωγή, τη θρησκευτική τους πίστη, τη γλώσσα τους, αλλά και την επαγγελματική δραστηριότητα, ξεπηδούν μεγάλες συγκρούσεις συμφερόντων, ανταγωνισμοί για την ισορροπία ισχύος στην περιοχή και για την οικονομική και πολιτική υπεροχή.

Είναι γεγονός ότι οι πληθυσμοί των Βαλκανίων αποκτούν εθνική συνείδηση μόλις τον 19^ο αιώνα.¹⁶ Τα εθνικά κράτη είναι κατασκευές ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένες. Πρωτύτερα οι πληθυσμοί τους δεν βιώνουν τη συλλογικότητα μιας εθνικής κοινότητας, αλλά μάλλον μιας επαρχίας, μιας πόλης, μιας συνοικίας ή ακόμη την περιορισμένη κοινότητα των μελών της οικογένειάς τους.¹⁷ Η εθνική ιδέα διαχέεται στην πλειοψηφία του πληθυσμού, μόνο από τη στιγμή που μειώνεται ο αναλφαβητισμός, με την συγκρότηση εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά και με την ανάπτυξη του έντυπου-καπιταλισμού, που κάνει τα βιβλία και τις εφημερίδες προσίτα στο νέο αναγνωστικό κοινό.¹⁸ Ο Ernest Gellner, γράφει χαρακτηριστικά:

«Ο εθνικισμός είναι πρώτα πρώτα μια πολιτική αρχή, η οποία υποστηρίζει την εναρμόνιση της πολιτικής και της εθνικής οντότητας»¹⁹

Η Εθνικιστική Ιδεολογία επιβάλλει τους δικούς της όρους και τις δικές της αξίες στον τρόπο που τα άτομα προσλαμβάνουν την πραγματικότητα αλλά και στο πως προσλαμβάνονται από τους άλλους. Η παράμετρος αυτή καθιστά ιδιαίτερα δύσκολη τη μελέτη περιόδων συννοριακών αλλαγών και «εθνικοποίησης» περιοχών, αφού σε τέτοιες περιπτώσεις οι όροι της εθνικιστικής ιδεολογίας βρίσκονται εμφυτευμένοι σε κάθε πηγή. Από την παραπάνω θεωρητική συζήτηση οι υποθέσεις που αναδεικνύονται είναι ότι:

α) *οι διακρίσεις εις βάρος της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν έναν από τους μηχανισμούς παραγωγής, και αναπαραγωγής, της εθνικής συνείδησης των ορθοδόξων χριστιανών της Θεσσαλονίκης γηγενών αλλά κυρίως των προσφύγων.*

β) *Η αρνητική στάση απέναντι στους εβραίους ήταν αποτέλεσμα της αγωνίας για την απόδειξη της ελληνικότητας της πόλης.²⁰*

¹⁵ Άντερσον, Μπένεντικτ. 1997. *Φανταστικές Κοινότητες, στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ Νεφέλη, Αθήνα. Μελέτες για τον εθνικισμό υπάρχουν πολλές στο τέλος παραθέτω μια επιλεκτική βιβλιογραφία από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών.

¹⁶ Βλ. Κιτρομηλίδης, Πασχάλης. 1989. *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Διάττων, Αθήνα. Αλλά και Κιτρομηλίδης, Πασχάλης. 1999. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, β' έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα.

¹⁷ Βλ. Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. 1999. *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος, περιπέτειες σημασιών*. Αθήνα: Θεμέλιο.

¹⁸ Για τη διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους κράτους σε σχέση με τις μειονότητες, βλ. Μήλιος, Γιάννης. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους και κράτους ως διαδικασία οικονομικής και πληθυσμιακής ομογενοποίησης, στο Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος & Χριστόπουλος, Δημήτρης (επιμ.). 1997. *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα, μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα: Κριτική, σελ. 281- 311.

¹⁹ Gellner, Ernest. 1992. *Έθνη και Εθνικισμός*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 13.

γ) Οι αρχές της πόλης και ο στρατός ακολούθησαν μάλλον πολιτική αποβολής παρά αφομοίωσης. Ο εβραϊός δεν μπορούσε να ειδωθεί ως έλληνας πολίτης.

δ) Οι εβραίοι ψηφοφόροι, ψήφισαν εβραίους υποψηφίους.²¹

Καθ' όλη τη διαδικασία της έρευνας οι θεωρίες αυτές αλληλεπιδρούσαν με τις συλλεγόμενες πληροφορίες και παρήγαγαν γενικεύσιμα συμπεράσματα. Σε καμία περίπτωση δεν ήθελα να εγκλωβίσω το υλικό στα πλαίσια των υπαρχόντων θεωριών με σκοπό να τις επιβεβαιώσω και μόνο, πρωταρχικό μέλημα υπήρξε η διάδραση της θεωρίας με τις πληροφορίες που προκύπτουν από τις δευτερογενείς πηγές της εποχής που εξέτασα.

δ. Το υλικό και η μέθοδος επεξεργασίας

Συμφωνώντας με την θέση του Anderson²² ότι η εφημερίδα, το βιβλίο και τα κάθε είδους σύμβολα, αποτελούν τις κυρίαρχες μορφές επικοινωνίας μέσω των οποίων η κάθε φαντασιακή κοινότητα, το κάθε συλλογικό υποκείμενο μπορεί να αναπαρασταθεί και να συγκροτήσει ένα έθνος ή γενικότερα μια κοινότητα Το υλικό που συνέλεξα και αναλύω στις επόμενες σελίδες προέρχεται από τις παραπάνω κατηγορίες.

Η βασική δευτερογενής πηγή²³ στην οποία βασίζω την έρευνά μου είναι τα φύλλα των εφημερίδων της εποχής, ή καλύτερα τα διατηρημένα μέχρι τις μέρες μας φύλλα.²⁴ Κατά την περίοδο των πολεμικών επιχειρήσεων του 1912-1913 στην πόλη της Θεσσαλονίκης κυκλοφορούσαν τουλάχιστον δεκαέξι εφημερίδες,²⁵ όπως μας

---

²⁰ Διβάνη, Λένα. Οι επιπτώσεις του συστήματος μειονοτικής προστασίας της ΚτΕ στην Ελλάδα: Η οπτική του Υπουργείου Εξωτερικών, στο Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος & Χριστόπουλος, Δημήτρης (επιμ.). 1997. *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα, μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα: Κριτική, σελ. 200.

²¹ Αυτή η υπόθεση έχει σημασία μόνο για τις εκλογικές αναμετρήσεις του 1915 και του 1920, και όχι για παράδειγμα του 1923, αφού ξεχωριστοί εκλογικοί σύλλογοι δεν έδιναν περιθώριο επιλογής.

²² Άντερσον, Μπένεντικτ. *Ο.π.*

²³ Φίλιας, Βασίλης. *Ο.π.*, σελ. 186-187.

²⁴ Αρκετές σελίδες είναι κατεστραμμένες, από τον χρόνο, την κακή συντήρηση και τους ακατάλληλους αποθηκευτικούς χώρους, αλλά και από την κακή συνήθεια ορισμένων «ερευνητών», οι οποίοι αντί να αντιγράφουν το κομμάτι που τους ενδιέφερε ή να το αναπαράγουν με οποιοδήποτε τρόπο –φωτογράφιση, βιντεοσκόπηση κλπ.- προτίμησαν να το αποσπάσουν «για πάντα» από το σώμα της εφημερίδας. Ένας άλλος παράγοντας που εξηγεί πολλές φορές κατεστραμμένα φύλλα εφημερίδων είναι η εσκεμμένη αποκοπή ορισμένων, για την «υλική εξόντωση των πληροφοριών που περιλαμβάνουν». Τα αποτελέσματα όλων των παραπάνω είναι λίγο πολύ τα ίδια, ελλιπή σώματα εφημερίδων και ελλιπείς «αφηγήσεις». Να σημειώσουμε δε ότι από την Εφημερίδα των Βαλκανίων, την κύρια πηγή για την εργασία αυτή, τα σώματα του 1920 και του 1923 σώζονται, αν και αρκετές σελίδες είναι κατεστραμμένες, ενώ παρόλα αυτά στα φύλλα που «κινήθηκε» η έρευνα - περίπου ένα μήνα πριν και ένα μήνα μετά από τις δύο εκλογικές αναμετρήσεις- η κατάσταση ήταν καλή και ελάχιστα κομμάτια έλλειπαν.

²⁵ Το 1875, λοιπόν, κυκλοφορεί η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο *Ερμής* και στη συνέχεια ακολουθούν το 1903 η εφημερίδα *Αλήθεια* (η οποία μετονομάστηκε αργότερα σε *Νέα Αλήθεια*), ενώ το 1911 ξεκινά να εκδίδεται και η *Μακεδονία*. Το 1914 κυκλοφορεί για πρώτη φορά η εφημερίδα *Το Φως*, το 1918 η *Εφημερίς των Βαλκανίων* και τέλος -σε σχέση με την περίοδο που μελετάω- το 1920 ο *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρω ότι την περίοδο 1912-1923 εκδίδονται πάρα πολλές μικρές και βραχύβιες εφημερίδες στις οποίες δεν αναφέρομαι εδώ. Βλ. Αναστασιάδης, Γιώργος. 1994. *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Έκφραση, σελ. 47-91.

πληροφορεί ο Κωστής Μοσκόφ,²⁶ από τις οποίες πέντε ήταν ισπανοεβραϊκές, δύο γαλλικές, τέσσερις ελληνικές, τρεις τουρκικές, μια βουλγαρική και μια ρουμανική. Στα πλαίσια αυτής της έρευνας θα ασχοληθώ με τις ελληνικές.²⁷ Η κεντρική αφήγηση και ερμηνεία των γεγονότων γίνεται μέσα από τις σελίδες μιας σύγχρονης εφημερίδας της εποχής, της Εφημερίδας των Βαλκανίων, αν και αναφορές γίνονται και σε άλλα φύλλα της εποχής. Η Εφημερίδα των Βαλκανίων, η οποία αποτελεί και τη βασική πηγή της εργασίας, είναι μια απογευματινή εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, η οποία εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Ιούλιο του 1918,²⁸ ενώ τη δεκαετία του 1920 καθιερώθηκε ως μια από τις πέντε μεγαλύτερες εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στη Θεσσαλονίκη.²⁹ Από την ίδρυσή της πρόσκειται στη Βενιζελική παράταξη, συνεπώς η "γλώσσα", ο "Λόγος" της είναι αντίστοιχος των ιδεολογικών της προτιμήσεων. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειώσω ότι οι εφημερίδες εκείνη την εποχή αποτελούνταν από ένα μονόφυλλο, με μπρος και πίσω όψη, ή το πολύ από ένα δίφυλλο, με λιγιστές φωτογραφίες και μικρά γράμματα.

Οι εφημερίδες περιέχουν αναμφισβήτητα πολλές και σύνθετες περιγραφές για τα θέματα που απασχολούν τους αναγνώστες και τους συντάκτες της κάθε εφημερίδας, σε κάθε ιστορική στιγμή. Από πολλές απόψεις το υλικό που παραθέτεται μέσα σε μια εφημερίδα μπορεί να καταταχτεί στις πρωτογενείς πηγές. Σε περιόδους σαν και αυτή που μελετώ –αρχές του 20^{ου} αιώνα- η εφημερίδα είναι το μόνο μέσο, ο μόνος διάυλος μαζικής επικοινωνίας για την κοινωνία.

Για την επεξεργασία του υλικού χρησιμοποιώ τις τεχνικές της ανάλυσης περιεχομένου (content analysis)³⁰ ως προς την ταξινόμηση και επικοινωνιακή ιεράρχηση των όλων των κειμένων που χρησιμοποιώ. Πρωταρχικής σημασίας είναι ο περιορισμός του υλικού και η μετατροπή του σε μικρότερες λειτουργικές μονάδες ανάλυσης της κάθε πληροφορίας. Η ανάλυση περιεχομένου ως μέθοδος σχετίζεται με το περιεχόμενο της επικοινωνίας και στοχεύει στην παραγωγή γενικεύσιμων επιστημονικών συμπερασμάτων.³¹ Ο στόχος της ανάλυσης περιεχομένου είναι να

---

²⁶ Μοσκόφ, Κωστής. 1978. *Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης*, τόμος Α', έκδοση Β' αναθεωρημένη, σελ. 320

²⁷ Ένα μελλοντικό πρόγραμμα σχετικά με αυτήν την εργασία είναι να μελετήσω και τις ισπανοεβραϊκές εφημερίδες της εποχής. Από την πλευρά των Εβραϊκής κοινότητας υπάρχει πληθώρα εφημερίδων που εκδίδονται εκείνη την εποχή, γεγονός που με υποχρεώνει να κάνω επιλογές με βάση συγκεκριμένα κριτήρια που προκύπτουν από τη φύση της έρευνας. Με σκοπό να υπάρχουν δείγματα Λόγου από όλες τις διαφορετικές «φωνές» της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, πρόκειται να μελετήσω την ισπανοεβραϊκή εφημερίδα *Avanti*, η οποία υπήρξε όργανο της *Φεντερασιόν* με διευθυντή τον Αβραάμ Μπεναρόγια, την *L'Indépendant* η οποία εκδιδόταν από τους Ματαράσσο και Νεφούση και ήταν όργανο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, και τέλος την σιωνιστική *Pro Israel*. Για μια αναλυτική συζήτηση για τον εβραϊκό τύπο στη Θεσσαλονίκη, βλ. Μόλχο, Ρένα. 1998. Ο εβραϊκός τύπος της Θεσσαλονίκης. *Επιστημονικό συμπόσιο, «Ο Ελληνικός Εβραϊσμός»*, 3-4 Απριλίου. Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), σελ. 149-169.

²⁸ Αναστασιάδης, Γιώργος. 1994. *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*. Έκφραση.

²⁹ Οι υπόλοιπες ήταν η *Μακεδονία*, η *Νέα Αλήθεια*, το *Φως* και ο *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*.

³⁰ Βασίζομαι, κυρίως, στην κλασική μελέτη του Berelson, η οποία παραμένει αξεπέραστη βλ. Berelson, Bernard. 1971. *Content Analysis in Communication Research*, (Facsimile of 1952 edition) Hafner Publishing Company, New York. Αλλά και στη μελέτη του Weber, Robert Philip. 1990. *Basic Content Analysis*, 2nd edition, Sage Publications, Inc.

³¹ Berelson, Bernard. *Ο.π.*, σελ. 15.

αναδείξει τους σκοπούς, τα κίνητρα και τα χαρακτηριστικά των «πομπών» των μηνυμάτων, όπως αυτά αντικατοπτρίζονται στο Λόγο του μέσου -στη δική μας περίπτωση στις εφημερίδες και το άλλο αρχειακό υλικό- ή να αναγνωρίσει τα πιθανά αποτελέσματα του Λόγου αυτού στους δέκτες του μηνύματος, στο κοινό.³²

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας η αυστηρή εφαρμογή της ανάλυσης περιεχομένου δεν είναι η ενδεδειγμένη μέθοδος για πολλούς λόγους, η μέθοδος που ακολουθώ μπορεί καλύτερα να ονομαστεί *ποιοτική ανάλυση περιεχομένου*, όπως περιγράφεται από τον Berelson³³ ή κριτική ανάλυση λόγου. Η χρήση της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου μου έδωσε τη δυνατότητα να επαναδιατυπώσω τις υποθέσεις μου αλλά και να αλλάξω τις κατηγορίες μου κατά τη διάρκεια της έρευνας κάτι το οποίο δεν θα ήταν δυνατό με τη χρήση της «ποσοτικής» ανάλυσης περιεχομένου που προϋποθέτει μεγαλύτερη αυστηρότητα. Επιπλέον, η ανάλυση περιεχομένου είναι μια μέθοδος που προϋποθέτει πολύ περισσότερη προσπάθεια, χρόνο και κόστος, για να ποσοτικοποιηθούν τα δεδομένα.

Οι κατηγορίες ανάλυσης προκύπτουν από τις επιμέρους υποθέσεις εργασίας που έχω παραθέσει παραπάνω, όπως αναφέρει και ο Berelson «η παραγωγή των σχετικών κατηγοριών περιορίζεται μόνο από τη φαντασία του κάθε ερευνητή που θέτει ένα πρόβλημα προς διερεύνηση και σχεδιάζει τις κατηγορίες που αρμόζουν στο συγκεκριμένο θέμα».³⁴ Οι κατηγορίες ανάλυσης της έρευνας προκύπτουν με βάση τα εξής κριτήρια:³⁵ το θέμα, τα δρώντα υποκείμενα, την πηγή προέλευσης της πληροφορίας. Με ενδιαφέρουν οι προθέσεις του πομπού του κάθε μηνύματος, τα λανθάνοντα νοήματα του κειμένου, και οι ιδεολογικές πρακτικές που προβάλλουν και αυτά τα στοιχεία μπορούν να αναδειχθούν μόνο με την εφαρμογή της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου σε συνδυασμό με την κριτική ανάλυση Λόγου.³⁶

Τέλος, να σημειώσω ότι η εργασία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό και στις αναλύσεις των αποτελεσμάτων των βουλευτικών εκλογών του 1915, 1920 και του 1923. Τα αποτελέσματα αυτά, στα πλαίσια της εργασίας, τα ανασυγκροτώ από τα δημοσιεύματα των εφημερίδων της εποχής και άλλων δευτερογενών πηγών. Ο λόγος που αναγκάζομαι να βασιστώ στα δημοσιεύματα των εφημερίδων της εποχής είναι ότι τα αρχεία και τα δημόσια έγγραφα του Νομού Θεσσαλονίκης φυλάσσονταν στο κτίριο της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης το οποίο κάηκε κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής.

ε. Εγκυρότητα και αξιοπιστία της έρευνας

Η χρονική απόσταση από τα γεγονότα επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για τη σχέση μεταξύ των μεταβλητών μόνο σε εννοιολογικό επίπεδο και σε καμία περίπτωση σε φαινομενολογικό ή εμπειρικό. Το κριτήριο που ακολουθώ στη διαμόρφωση των επιχειρημάτων μου είναι αυτό του πληροφοριακού κορεσμού και της επαναληπτικότητας των πληροφοριών. Σε αυτά τα πλαίσια η προσθήκη και η

³² Berelson, Bernard. *Ο.π.*, σελ.18.

³³ Berelson, Bernard. *Ο.π.*, σελ.115-134.

³⁴ Berelson, Bernard. *Ο.π.*, σελ.148.

³⁵ Berelson, Bernard. *Ο.π.*, σελ.149-161.

³⁶ Να σημειώσω σε αυτό το σημείο ότι η επεξεργασία κάθε πληροφοριακής μονάδας και ο χρόνος που αφιέρωσα σε κάθε μια είναι ζήτημα ιδιαίτερης σημασίας. Η συλλογή πληθώρας υλικού, η οποία γίνεται εις βάρος της ανάλυσής του δεν προσφέρει στην έρευνα ότι δυνητικά θα ήταν πιθανό. Το πρόβλημα αυτό θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί είτε με τη μίσθωση ορισμένων συνεργατών είτε με την καλύτερη αξιολόγηση του υλικού και κάποια ενδεχομένως στενότερα και αυστηρότερα κριτήρια.

επεξεργασία κάθε νέας μονάδας υλικού στη διαδικασία της έρευνας και της διαμόρφωσης των επιστημονικών γενικεύσεών μου, αυξάνει την εγκυρότητα και την αξιοπιστία και ενδυναμώνει τα συμπεράσματά μου.

Η χρήση επιστημονικών μεθόδων κατά τη μελέτη και την ερμηνεία κοινωνικών, πολιτικών και ιδιαίτερα ιστορικών φαινομένων είναι ένας τρόπος να ξεπεράσουμε σε ένα βαθμό την έλλειψη δεδομένων και πληροφοριών για τα φαινόμενα αυτά. Χρησιμοποιώντας τις μεθόδους της επιστημονικής επεξεργασίας του υλικού επιχειρώ πρώτον να μειώσω τη μεροληπτική ερμηνεία και το σφάλμα που θα ενείχε, και δεύτερον να βγάλω όσο το δυνατόν περισσότερα συμπεράσματα από το πεπερασμένο υλικό που έχω στη διάθεσή μου.³⁷

Τέλος, να επισημάνω ότι το ερμηνευτικό σχήμα που προτείνω αναφέρεται στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και τη συγκεκριμένη πόλη. Η περαιτέρω γενίκευση των συμπερασμάτων θα προϋπέθετε την εφαρμογή του ίδιου ερμηνευτικού σχήματος, της ίδιας θεωρίας, σε άλλες κοινότητες, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Η συστηματική δε επανάληψη αυτής της διαδικασίας και ο παράλληλος ανασχεδιασμός της θεωρίας θα οδηγούσε σε πολύ πιο έγκυρα και γενικεύσιμα συμπεράσματα. Μια τέτοια, όμως, διαδικασία βρίσκεται πολύ πέρα από τις παρούσες προθέσεις μου. Στα πλαίσια αυτής της εργασίας η εγκυρότητα σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται με το κατά πόσο η μέθοδος που έχω επιλέξει καταγράφει, «μετράει», αλλά και παράγει σχέσεις -διάψευσης ή επιβεβαίωσης- μεταξύ των μεταβλητών και των υποθέσεών μου.³⁸

II. Οι βουλευτικές εκλογές στη Θεσσαλονίκη: 1915,³⁹ 1920 & 1923

Α' μέρος. Θεσσαλονίκη: μια εβραϊκή πόλη;

Με το διάταγμα της Αλάμπρας, που υπέγραψαν οι καθολικοί βασιλείς το Μάρτιο του 1492,⁴⁰ οι Ισπανοεβραίοι ή καλύτερα Σεφαρντίμ (Sephardim), εκδιώχθηκαν από την Ισπανία (Σικελία, Πορτογαλία) και εγκαταστάθηκαν, από το Σουλτάνο Βογιαζίτ Β' (1481-1512), σε διάφορες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴¹ Η Θεσσαλονίκη υποδέχτηκε ένα μεγάλο μέρος από τους διωγμένους «Ισραηλίτες της Σεφαράντ (Ισπανία)», που μετανάστευαν εκεί μέχρι και τα τέλη του 17^{ου}. Τους Ισπανοεβραίους της Θεσσαλονίκης χαρακτήριζε αρχικά μια

³⁷ Gary King, Robert O. Keohane, Sidney Verba. 1994. *Designing Social Inquiry, Scientific inference in Qualitative Research*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey. Ειδικά για το θέμα το κεφάλαιο 6 *Increasing the Number of Observations*, 6.6 *Making many observations from few*.

³⁸ Berelson, Bernard. *Ο.π.*, σελ.169-171.

³⁹ Η Εφημερίδα των Βαλκανίων δεν εκδίδονταν το 1915, ενώ για τις υπόλοιπες εφημερίδες που κυκλοφορούσαν την εποχή εκείνη είτε δεν υπήρχαν είτε είχαν σταλεί για μικροφίλμ κατά την περίοδο της έρευνάς μου. Συνεπώς για τις εκλογές του 1915 βασίστηκα στις παρακάτω μελέτες: α) Δώδος, Δημοσθένης. 1989. *Η εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης - Κόμματα και υποψήφιοι*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., διδακτορική διατριβή, β) Κακουλίδης, Ιωάννης. *Ο.π.* γ) Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών.1989. *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης 1909-1918*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. δ) Μόλχο, Ρένα. 2001, *Ο.π. και ε) Μπεναρόγια, Αβραάμ. Ελπίδες και Πλάνες*. Αθήνα: Στοχαστής.

⁴⁰ Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος (επιμ.). 1999. *Γλώσσες, Αλφάβητα και Εθνική Ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*. Σειρά Μελετών Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων. Αθήνα: Κριτική, σελ. 70.

⁴¹ Δες Dakin, Douglas. 1982. *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*. μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα, σελ. 373,

πολυγλωσσία (οι μητρικές τους γλώσσες ήταν διάφορα ιβηρικά ιδιώματα: γκαλιέγκο, καταλανικά, λεονέζικα, αραγονικά, πορτογαλικά), αλλά από νωρίς για τη μελέτη της Βίβλου χρησιμοποιούσαν τα «λατίνο,» δηλαδή την αρχαϊκή καστιλιάνικη, η οποία και επικράτησε.⁴²

Κατά την Οθωμανική περίοδο δεν έχουμε ακριβή και συστηματική απογραφή. Κατά την περίοδο των Tanzimat (Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, μεταξύ 1839-1878, με δυτικό προσανατολισμό), η οθωμανική κυβέρνηση πραγματοποίησε επίσημες απογραφές κυρίως για φορολογικούς λόγους και για λόγους στρατολόγησης.⁴³ Η Οθωμανική απογραφή στον κεντρικό καζά (πόλη με τα προάστια) Θεσσαλονίκης το 1882 βρίσκει, 34.985 Έλληνες, 34.523 Εβραίους, 29.489 Μουσουλμάνους και 4.047 διάφορους. Την ίδια εποχή στην Αθήνα εκδόθηκε μια πληθυσμιακή περιγραφή «προς χρήσιν των δημοτικών σχολών της πόλεως»,⁴⁴ όπου και παραθέτονται τα σχολεία της κάθε κοινότητας, οι θρησκευτικοί χώροι λατρείας, η επαγγελματική «έφεση» αλλά και η γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού στις ξεχωριστές συνοικίες. Η Θεσσαλονίκη σύμφωνα με το συγκεκριμένο βιβλίο «κατοικείται υπό 100.000 περίπου ψυχών», αναφέρονται περίπου 18.000 Έλληνες, 22.000 Τούρκοι, 50.000 Εβραίοι, 2.500-3.000 δονμέδες (δηλαδή οι εβραίοι που εξισλαμίστηκαν), και περίπου 150 Βουλγαρικές οικογένειες.

Η αναντιστοιχία αυτή οφείλεται μάλλον στις προσπάθειες τη Εβραϊκής κοινότητας να αποφύγει την αύξηση του haradj (κεφαλικός φόρος που επέβαλε η Οθωμανική κυβέρνηση), αλλά και της στρατιωτικής προσόδου που αναλογεί στην κάθε κοινότητα βάση πληθυσμού. Ενώ η Μόλχο αποδίδει την αυξημένη ελληνική παρουσία στην Οθωμανική απογραφή του 1882 «στην ήττα των επαναστατών το 1878 στο Λιτόχωρο, που βρίσκεται σε απόσταση 80 χιλιομέτρων από τη Θεσσαλονίκη: ως αποτέλεσμα χιλιάδες Έλληνες πρόσφυγες αναζήτησαν τότε άσυλο στην πόλη και στα γειτονικά χωριά».⁴⁵

Η πρώτη ελληνική απογραφή του 1913, η οποία επρόκειτο αρχικά να είναι μια προσωρινή απογραφή των αρρένων ηλικίας 21 ως και 51 ετών, κατέληξε σε γενική απογραφή κατόπιν πρωτοβουλίας του Κωνσταντίνου Ρακτιβάν, Υπουργού Δικαιοσύνης και Αντιπροσώπου της Κυβερνήσεως στις Νέες Χώρες. Η απογραφή αυτή βρίσκει συνολικά 157.889 κατοίκους. Οι 61.439 από αυτούς είναι Εβραίοι (38,91%), οι 45.867 είναι Τούρκοι (29,05%), οι 39.956 είναι Έλληνες (25,31%), οι 6.263 είναι Βούλγαροι (3,8%) και οι 4.364 είναι Ξένοι-λοιποί (2,76%).⁴⁶

Στα πλαίσια του Α' Βαλκανικού πολέμου, το 1912, ο Ελληνικός στρατός «καταλαμβάνει» την πόλη και η κατάσταση αλλάζει. Οι Εβραίοι, οι οποίοι έλεγχαν ουσιαστικά την οικονομική ζωή της πόλης, δέχονται σοβαρά πλήγματα. Τα εθνικά σύνορα, που εμφανίζονται με την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο Ελληνικό

⁴² Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος (επιμ.). *Ο.π.*

⁴³ Μόλχο, Ρένα. 2001. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 32.

⁴⁴ Μωραϊτόπουλος, Γ. Κ.. 1979. *Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ», 1882, ανατύπωση Εκδόσεις Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη.

⁴⁵ Μόλχο, Ρένα. 2001, σελ. 32.

⁴⁶ Αρχείο Γενικής Διοίκησης, φάκελος 27. Για μια αξιόλογη προσέγγιση για τις απογραφές στην πόλη της Θεσσαλονίκης: Χεκίμογλου, Ευάγγελος Α.. 1996. *Θεσσαλονίκη Τουρκοκρατία & Μεσοπόλεμος, Κείμενα για την Ιστορία και την τοπογραφία της Πόλης*. Θεσσαλονίκη, Έκφραση, σελ.330-345. Επίσης, για μια αναλυτική παρουσίαση της δημογραφικής φυσιογνωμίας της Εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, βλ. Μόλχο, Ρένα. 2001, σελ. 29-52.

Κράτος, μειώνουν την οικονομική σημασία, που είχε ως τότε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης (εξαιτίας των δασμών και των φόρων που επιβάλλονται από την Κυβέρνηση).⁴⁷ Επιπλέον, τα χρέη των Τούρκων προς τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης ήταν σχεδόν βέβαιο ότι θα έμεναν ανεξόφλητα, όπως είχε γίνει άλλωστε στο παρελθόν και στην περίπτωση της προσάρτησης της Θεσσαλίας.

Παράλληλα, είναι φανερό ότι υπάρχει διαμάχη των Ορθόδοξων Χριστιανών με τους Εβραίους, για τον έλεγχο της οικονομικής ζωής της πόλης, η οποία ορισμένες φορές κορυφώνεται οδηγώντας σε περιορισμένων διαστάσεων εθνοτικές συγκρούσεις. Η κατάσταση επιδεινώνεται από το γεγονός ότι οι Ελληνικές αρχές γνωρίζουν τα σχέδια που είχαν για την πόλη ορισμένοι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης.⁴⁸

Χαρακτηριστική είναι μια από τις επιστολές του D. Florentin στις 03- 01 - 1913 προς την Κεντρική Σιωνιστική Οργάνωση, η οποία βρίσκεται στο Σιωνιστικό Αρχείο της Ιερουσαλήμ, που αναφέρει μεταξύ άλλων:

«...Το πιο ευνοϊκό καθεστώς στους Ισραηλίτες της Θεσσαλονίκης είναι η διεθνοποίηση και η ουδετεροποίηση της πόλης μαζί με μια μικρή έκταση γαιών στην περιφέρειά της ...»⁴⁹

Οι σχέσεις των εβραίων με το σοσιαλιστικό κίνημα της εποχής ήταν περισσότερο οργανικές απ' ό,τι με τον Αντιβενιζελισμό.⁵⁰ Το ισχυρό σοσιαλιστικό κίνημα στα πλαίσια της εβραϊκής κοινότητας επιδείνωσε τη θέση της κοινότητας στις σχέσεις της με τις κρατικές αρχές και έδωσε τροφή στη φημολογία που σχετιζόταν με προσπάθειες των εβραίων που στόχευαν στην αυτονομία και διεθνοποίηση της πόλης.

A. Οι εκλογές του 1915 στην Θεσσαλονίκη

α. Η προεκλογική εκστρατεία

Αρχικά ο Βενιζέλος πίστεψε ότι η εβραϊκή κοινότητα θα συμμαχούσε μαζί του ενάντια στην αντιπολίτευση και γι' αυτό ικανοποίησε σημαντικά αιτήματα της

⁴⁷ Μανρογορδάτος, George. 1983, σελ. 254

⁴⁸ Ο Δημήτρης Μιχαλόπουλος, προχωρώντας το συλλογισμό αυτό, αναφέρει: «...Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης επιθυμούσαν τη Διεθνοποίηση της πόλης και, όσον αφορά την επιδίωξη τους αυτήν, υποστηρίζονταν, λόγω των διασυνδέσεών τους, από κύκλους ομοθρήσκων τους ή φίλων τους στη Βιέννη και το Παρίσι. Επιπλέον, αν η προοπτική αυτή έφτανε στο σημείο να υλοποιηθεί, ένοπλος εγγυητής της όλης κατάστασης θα ήταν ο στρατός των Βουλγάρων...» στο Μιχαλόπουλος, Δημήτρης. 1997. *Ο Εθνικός Διχασμός, η άλλη διάσταση*. Τροχαλία, σελ. 67.

⁴⁹ Μόλχο, Ρένα. 1986. Η εβραϊκή* κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο Ελληνικό Κράτος (1912-1919), στο Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης. *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912, Πρακτικά Συμποσίου*, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ. 2, Θεσσαλονίκη, σελ. 289.

⁵⁰ Βλ. Λιάκος, Αντώνης. *Η Σοσιαλιστική εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία*, Θεσσαλονίκη, 1985. Αλλά και Μαρκέτος, Σπύρος. «Η «Φεντερασιόν» και η εδραίωση του ελληνικού σοσιαλισμού», σελ. 151-172, στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. 1995. *Οι εβραίοι στον Ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Πρακτικά του Α' συμποσίου ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991, Εκδόσεις Γαβριηλίδη, Αθήνα.

κοινότητας.⁵¹ Πολλοί αναλυτές υποστηρίζουν ότι η φιλοεβραϊκή πολιτική του Βενιζέλου ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας της Ελληνικής κυβέρνησης να εξασφαλίσει τη θετική στάση της Εβραϊκής κοινότητας εν όψει των Συνδιασκέψεων Ειρήνης στο Λονδίνο το 1913⁵² ή για τη σύναψη δανείου από εβραίους τραπεζίτες,⁵³ αλλά οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν φαίνεται να αποτελούν γενικότερη πολιτική του Βενιζέλου. Ο Βενιζέλος είχε κατηγορηματικά δηλώσει ότι όλοι οι πολίτες των Νέων Χωρών θα είναι ίσοι απέναντι στο νόμο και ότι θα προστατεύσει τις λατρείες και θρησκευτικές παραδόσεις των πολιτών, ανεξαρτήτως θρησκευματος και φυλής. Κατά το 1914 έκανε δεκτά πληθώρα αιτημάτων⁵⁴ της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης για να διευκολύνει την ενσωμάτωσή της στο Ελληνικό Βασίλειο.

Μια ειδική συνθήκη, όσον αφορά την κοινωνική ομάδα των Εβραίων, που βοήθησε την εφαρμογή των μέτρων προστασίας ήταν η έλλειψη εθνικού κέντρου που να διεκδικεί ή να «υπο-στηρίζει» την κοινότητα. Το γεγονός αυτό όμως ερμηνεύεται πολλαπλά από την πλευρά των Ελληνικών αρχών και στα διαφορετικά επίπεδα. Ο αρχικός τοπικός αντισημιτισμός από την πλευρά των ελλήνων πολιτών και στρατιωτών είχε να κάνει περισσότερο με την οικονομική υπεροχή της εβραϊκής κοινότητας παρά με την εθνική συνείδηση των ορθοδόξων χριστιανών της Θεσσαλονίκης.⁵⁵ Όμως στη συνέχεια η απροκάλυπτα ανθελληνική στάση μεγάλου μέρους της κοινότητας οδηγεί τοπικούς έλληνες αξιωματούχους σε αυθαιρεσίες εις βάρος της, οδηγώντας το Βενιζέλο και μέλη της Κυβέρνησης πολλές φορές σε αμηχανία.⁵⁶

Οι εκλογές που έχουν προγραμματιστεί να γίνουν την 31 Μαΐου/13 Ιουνίου του 1915, επηρεάζονται άμεσα από τις τοπικές αλλά κυρίως τις διεθνείς εξελίξεις. Τον Ιούλιο του 1914 αρχίζει ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος. Το ζήτημα της ουδετερότητας -ή μη- στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο αποτελεί την πιο σαφή διαιρετική δομή στο επίπεδο του προεκλογικού Λόγου μεταξύ του Βενιζέλου και των αντιπάλων του που συσπειρώνονται γύρω από το Βασιλιά. Ο Βενιζέλος επιδιώκει την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, ενώ ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος προτιμά την ουδετερότητα απέναντι στις κεντρικές αυτοκρατορίες, «θυσιάζοντας τον Ελληνισμό των Νέων Χωρών και προπαντός της Μακεδονίας».⁵⁷ Η παραίτηση του Βενιζέλου το Φεβρουάριο του 1915 οξύνει τα πράγματα και σηματοδοτεί την αρχή του εθνικού διχασμού.

Ο Νομάρχης της πόλης, Αργυρόπουλος, αναλαμβάνει τη σύνταξη των εκλογικών καταλόγων. Με έναυσμα την επερχόμενη εκλογική αναμέτρηση εντατικοποιείται η διαδικασία συγκρότησης κομματικών οργανώσεων στις Νέες Χώρες. Το κόμμα της προσωρινής κυβέρνησης μειοψηφίας του Γούναρη οργανώνεται για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη, είναι το κόμμα των «Εθνικοφρόνων», που ιδρύεται τον Ιανουάριο του 1915. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες

---

⁵¹ Molho, Rena. 1986. Venizelos and the Jewish Community of Salonica, 1912-1919. *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. XIII, p. 3-4.

⁵² Μαρκέτος, Σπύρος. 1998.

⁵³ Μόλχο, Ρένα. 2001, σελ. 273.

⁵⁴ Για τον αναλυτικό κατάλογο των προσωρινών προνομίων και μέτρων δεξ: Μόλχο, Ρένα. 2001, σελ 274 -275.

⁵⁵ Mavrogordatos, George Th.. *Ο.π.*, σελ. 254.

⁵⁶ Για τις προσπάθειες του Βενιζέλου και άλλων μελών της Κυβέρνησης να καθησυχάσουν την εβραϊκή κοινότητα, βλ. Μόλχο, Ρένα. 2001, σελ. 270-277

⁵⁷ Μαυρογορδάτος, Γιώργος. *Ο.π.*, σελ. 30.

του Αργυρόπουλου,⁵⁸ η συγκρότηση του γουναρικού κόμματος γίνεται βάση λαϊκής πρωτοβουλίας με τη μέθοδο της υπόδειξης υποψηφίων από οργανώσεις και σωματεία και έπειτα το Διοικητικό Συμβούλιο του κόμματος επέλεξε τους υποψηφίους. Ο Στέφανος Δραγούμης (επικεφαλής έπειτα της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης στις εκλογές του 1920) δημιουργεί την Νέα Λέσχη και λαμβάνει μέρος στις εκλογές με δικό του συνδυασμό, μετά από ατελέσφορες διαπραγματεύσεις με το νεοσύστατο γουναρικό κόμμα.

β. Η προεκλογική κίνηση των Εβραίων

Σε αυτό το πλαίσιο, η στάση των διαφορετικών ομαδοποιήσεων της Εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης αποκτούν διλημματικό χαρακτήρα. Οι ταξικές αντιθέσεις στην πόλη της Θεσσαλονίκης διαπλέκονται και με εθνοτικές αντιθέσεις που επιτείνονται και από τις συγκυρίες. Τα ζεύγη αντιπάλων είναι βασικά Έλληνες Ορθόδοξοι / Αλλοεθνείς (κυρίως Εβραίοι και Τούρκοι). Σε ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης όμως προκύπτουν πιο εκλεπτυσμένες ομαδοποιήσεις που κρύβονται πίσω από τη διάκριση Αντιβενιζελικοί / Βενιζελικοί.

Στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου δημιουργεί νέες προσδοκίες για την αυτονόμηση της περιοχής σε περίπτωση που νικήσουν οι κεντρικές αυτοκρατορίες, άλλωστε γνώριζαν ήδη ότι αυτή είναι η βούληση της Αυστρίας. Συνεπώς, η συστράτευση της πλειοψηφίας των εβραίων (σιωνιστών και σοσιαλιστών) με τις Αντιβενιζελικές δυνάμεις είναι αποτέλεσμα περισσότερο εθνοτικής ταύτισης και οικονομικών συμφερόντων που απορρέουν από τη διεθνοποίηση της πόλης. Από την πλευρά τους οι Αντιβενιζελικοί προσεταιρίζονται τα αιτήματα της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης για να εξυπηρετήσουν εκλογικές σκοπιμότητες. Οι αφομοιωτικοί στηρίζουν τον Βενιζέλο αλλά στην ουσία αποτελούν μια μικρή μειοψηφία ισχυρών οικογενειών της Θεσσαλονίκης. Παρακάτω περιγράψω τις συμμαχίες με περισσότερη λεπτομέρεια.

Μετά από διαπραγματεύσεις για τις θέσεις στους συνδυασμούς των κομμάτων που είχαν διαμορφωθεί η εφημερίδα *L' Indépendant*, η οποία εκδίδονταν από τους Ματαράσσο και Νεφούση και ήταν όργανο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, αναφέρει στις 10 Μαΐου 1915 ότι οι Ισραηλίτες θα υποστηρίξουν το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Υποψήφιοι ορίζονται οι: Καζές, Ασαέλ, Σαπόρτα, Καραάσσο. Φυσικά αυτή η απόφαση αντανάκλα τη θέση των αφομοιωτικών της Εβραϊκής κοινότητας και σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί τεκμήριο για εκλογική στήριξη του Βενιζέλου από την πλειοψηφία των εβραίων της Θεσσαλονίκης.

Οι σιωνιστές εβραίοι, που συσπειρώνονται κυρίως γύρω από την οργάνωση Μακαμπή, συνεργάζονται με τον κομματικό σχηματισμό του Γούναρη και αποσπών σε αντάλλαγμα οικονομική βοήθεια για το όργανό τους, την εφημερίδα Ελ Αβενίρ, από την κυβέρνηση.⁵⁹ Υποψήφιοι από τους σιωνιστές είναι οι Δαβίδ Ματαλόν, Ιωσήφ Μαλλάχ, Κοφίνας Μαυρίκιος και Χαΐμ Κοέν. Ακολουθώντας διαφορετική διαδρομή η Φεντερασιόν καταλήγει στην ίδια απόφαση με τους σιωνιστές. Στο νέο σκηνικό που έχει δημιουργηθεί η Φεντερασιόν διχάστηκε μεταξύ μιας πλειοψηφίας που ήταν ενάντια στην ένωση με την Ελλάδα και μιας πιο μετριοπαθούς μειοψηφίας. Ο Μπεναρόγια⁶⁰ ήταν με το δεύτερο ρεύμα και δεν κατέκτησε ηγετική θέση παρά

⁵⁸ Αργυρόπουλος, Π. 1970. *Απομνημονεύματα*. Αθήνα, σελ. 163.

⁵⁹ Μακεδονία, 21-5-1915, αναφέρεται στο Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών. *Ο.π.*, σελ. 183.

⁶⁰ Ηγετικό στέλεχος της Φεντερασιόν από την ίδρυσή της το 1909. Για μια ενδιαφέρουσα συλλογή άρθρων του, βλ. Μπεναρόγια, Αβραάμ. *Ο.π.*

μόνο το 1915 όταν και καθόρισε ως στόχο της οργάνωσης «την ενσωμάτωσή της στην πολιτική ζωή του Ελληνικού Κράτους».⁶¹ Παράλληλα με τη στροφή αυτή στη στρατηγική της οργάνωσης, κύριος στόχος εξακολουθεί να είναι η προώθηση των γενικών αντιπολεμικών θέσεων της σοσιαλδημοκρατίας και το σχέδιο της Βαλκανικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας σύμφωνα με τις επιθυμίες και της Β' Διεθνούς.⁶² Αποτέλεσμα αυτής της νέας πολιτικής στάσης, αλλά και των επιταγών της Α' Πανελληνίας Σοσιαλιστικής Συνδιάσκεψης, υπήρξε και η εκλογική συμμαχία της Φεντερασιόν με το Γουναρικό κόμμα. Ο Αβραάμ Μπεναρόγια αναφέρεται σε πολλά άρθρα του στην επίδραση της Σοσιαλιστικής Συνδιάσκεψης για να δικαιολογήσει τη συνεργασία της Φεντερασιόν με το γουναρικό κόμμα.⁶³ Αξιίζει να σημειώσω ότι μέρος της εκλογικής συμφωνίας με το γουναρικό κόμμα ήταν και η υπόσχεση επιστροφής των Μπεναρόγια και Γιονά από την εξορία σε περίπτωση νίκης του κόμματος.⁶⁴ Υποψήφιοι της Φεντερασιόν στο νομό Θεσσαλονίκης ανακηρύσσονται οι: Α. Σίδερης, και Α. Κουριέλ.

γ. Η ημέρα των εκλογών- Τα αποτελέσματα

Οι εκλογές έρχονται να κλείσουν μια έντονη προεκλογική περίοδο. Επιθέσεις γουναρικών κατά καταστημάτων που ανήκαν σε βενιζελικούς αλλά και επιθέσεις βενιζελικών κατά σοσιαλιστών που διαδήλωναν υπέρ της ουδετερότητας και της ειρήνης. Από τις περιγραφές προκύπτει ότι η αστυνομία μεροληπούσε υπέρ των κυβερνητικών δυνάμεων του Γούναρη και των συνεργατών του.⁶⁵

Τις εκλογές σε εθνικό επίπεδο τις κερδίζει ο Βενιζέλος, κερδίζοντας 186 από τις 316 συνολικά έδρες (ή 192 αν προσθέσει κανείς και 6 ανεξάρτητους βενιζελικούς υποψηφίους). Το κόμμα των Φιλελευθέρων στις Νέες χώρες επικράτησε στην Ήπειρο, την Κρήτη και το Ανατολικό Αιγαίο ενώ στην Παλαιά Ελλάδα, διατήρησε τις δυνάμεις του αποσπώντας 128 από τις 184 έδρες. Όμως το γουναρικό κόμμα καταφέρνει να κερδίσει τις έδρες της Θεσσαλονίκης και ευρύτερα της Μακεδονίας. Το γεγονός αποδίδεται αμέσως από το Βενιζελικό χώρο στις εβραϊκές και τουρκικές ψήφους. Η διαφορά μεταξύ Βενιζελικών-Αντιβενιζελικών στο νομό Θεσσαλονίκης είναι 5.500 ψήφοι γεγονός που δίνει τη βεβαιότητα στους υποστηρικτές του Βενιζέλου ότι δίχως την ψήφο των αλλοεθνών η Θεσσαλονίκη θα έδινε τη νίκη στο κόμμα των Φιλελευθέρων.

Από τη Φεντερασιόν εκλέγονται βουλευτές οι Σίδερης (δεν είναι εβραίος αλλά τον αναφέρω διότι βρίσκεται υπό την επιρροή του Μπεναρόγια) και Κουριέλ (23ος), ενώ από τους σιωνιστές υποψηφίους ο Δαβίδ Ματαλόν (10ος), ο Ιωσήφ Μαλλάχ (11ος), ο Κοφίνας Μαυρίκιος (16ος) και ο Χαϊμ Κοέν (21ος).⁶⁶ Από τη σειρά εκλογής τους προκύπτει ότι η εκλογική δύναμη των σιωνιστών στα πλαίσια της εβραϊκής κοινότητας ήταν μεγαλύτερη από τη δύναμη των σοσιαλιστών. Σύμφωνα με την ανάλυση του Κακουλίδη το 60% περίπου των εβραϊκών ψήφων δόθηκαν σε σοσιαλιστές και σιωνιστές ενώ το 40% στους αφομοιωτικούς που στήριζαν το Βενιζέλο αλλά δεν αναφέρει πηγή για αυτά τα στοιχεία.⁶⁷

⁶¹ Μπενάκης, Θεόδωρος. Εισαγωγή, στο Μπεναρόγια, Αβραάμ. *Ο.π.*, σελ. 15.

⁶² Για τη Φεντερασιόν και τις εκλογές του 1915, βλ. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών. *Ο.π.*, σελ.181-192.

⁶³ Βλ. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών. *Ο.π.*, σελ.184.

⁶⁴ *Ο.π.*

⁶⁵ *Ο.π.*, σελ 186.

⁶⁶ Κακουλίδης, Ιωάννης. *Ο.π.*, σελ. 423.

⁶⁷ Στο ίδιο.

Συνεπώς, ο σιωνισμός και, η σοσιαλιστική αριστερά, ταυτίστηκαν εκλογικά με τον Αντιβενιζελισμό, ενώ οι -σχετικά λίγοι- μετριοπαθείς, που ήταν και υπέρ της αφομοίωσης, με τον Βενιζελισμό.⁶⁸ Από την ανάλυση προκύπτει ότι η εικόνα των εβραίων που ψηφίζουν αντιβενιζελικά είναι αληθινή αλλά απλουστευτική. Αποσιωπά εκλογικές στρατηγικές, πολιτικά και οικονομικά ανταλλάγματα, ταυτότητα βραχυπρόθεσμων στόχων αλλά όχι απαραίτητα και μακροπρόθεσμων πολιτικών. Η συγκυρίες –διεθνείς και τοπικές- διαμορφώνουν το πλαίσιο και οι ατομικοί φορείς δράσης επιλέγουν τις στρατηγικές που θα μεγιστοποιήσουν τα οφέλη των ομάδων που εκπροσωπούν -ή των ιδίων.

Ο Εθνικός Διχασμός κάθε άλλο παρά διευθετείται με το αποτέλεσμα των εκλογών του Μαΐου. Τον Σεπτέμβριο του 1915 νέα διαφωνία με το βασιλιά οδηγεί το Βενιζέλο σε νέα παραίτηση. Μετά τέσσερις μήνες ζωής η Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές διαλύεται και νέες εκλογές πραγματοποιούνται στις 6 Δεκεμβρίου 1915 όπου το κόμμα των Φιλελευθέρων απέχει. Επίδειξη δύναμης μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι περίπου το μισό εκλογικό σώμα δεν πηγαίνει να ψηφίσει⁶⁹. Η νέα αντιβενιζελική Βουλή δεν έχει καλύτερη τύχη από την προηγούμενη. Έξι μήνες μετά τη συγκρότησή της, τον Ιούνιο του 1916, καταργείται. Το Κράτος της Θεσσαλονίκης και οι πολιτικές του Βενιζέλου και της Αντάντ βρίσκονται πέραν του ενδιαφέροντος αυτής της εργασίας και έχουν αναλυθεί εκτενώς σε άλλες μελέτες.

Οι εκλογές του 1920 στην Ελλάδα

Τον Ιούλιο του 1920 υπογράφεται η συνθήκη των Σεβρών. Στον Παρισινό σταθμό της Λυών ο Βενιζέλος γίνεται στόχος δολοφονικής απόπειρας. Η πράξη αυτή θα χρωματίσει τη μορφή των εκλογών που έρχονται. Στην Ελλάδα τους Πανηγυρισμούς για τη μεγάλη διπλωματική επιτυχία θα διαδεχθούν οι εκδηλώσεις των Βενιζελικών. Κορύφωση των εκδηλώσεων αυτών αποτελεί η δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη. Τα «Ιουλιανά» (έτσι ονομάστηκαν οι αντιδράσεις των Βενιζελικών), έχουν σαν συνέπεια τη δημιουργία ενός ακόμη μεγαλύτερου χάσματος μεταξύ των Βενιζελικών και των Κωνσταντινικών, λίγους μήνες πριν από τις εκλογές.

Χαρακτηριστικό της πώλωσης της εποχής είναι ότι ο διχασμός είχε φτάσει και στον καλλιτεχνικό κόσμο. Η Μαρίκα Κοτοπούλη ήταν Αντιβενιζελική, ενώ η Κυβέλη Βενιζελική. Ο Φοίβος Γρηγοριάδης αναφέρει:

«Όταν η πρώτη δοκίμασε το 1920 να δώσει με το θιάσό της παραστάσεις στην Πόλη, το μετάνιωσε. Εκεί υπήρχε πανβενιζελισμός στους Έλληνες. Και δεν εννοούσαν να ανεχθούν την κορυφαία του Αντιβενιζελισμού. Η αποδοκιμασία της δεν έγινε κατά τα “έθιμα” της εποχής, δηλαδή με τα μαξιλάρια των καθισμάτων. Αλλά με τις μαγγούρες που εκσφενδόνησαν κατά της σκηνής, και με πέτρες οι πιο άγριοι.»

Μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών η Αντιπολίτευση “στριμώχνει” το Βενιζέλο, με το επιχείρημα ότι τελείωσε ο πόλεμος, και απαιτεί εκλογές. Στις 10 Σεπτεμβρίου ο Βασιλιάς παραδίδει το διάταγμα διάλυσης της Βουλής στο Βενιζέλο. Οι εκλογές προκηρύσσονται για την 25η Οκτωβρίου. Όμως κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου συμβαίνει κάτι το αναπάντεχο, ο Βασιλιάς Αλέξανδρος πεθαίνει στις 12 Οκτωβρίου, από σηψαιμία. Έτσι οι εκλογές

⁶⁸ Μανρογορδάτος, George Th.. *Ο.π.*, σελ. 253-268.

⁶⁹ Ψήφισαν μόνο 334.945, ενώ τον Μάιο είχαν ψηφίσει 686.990.

αναβάλλονται για την 1η Νοεμβρίου. Μετά το θάνατο του Αλέξανδρου, η διαδοχή στο θρόνο και κατά συνέπεια το πολιτειακό, συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης.

Αρχηγός του κόμματος της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης είναι ο Δημήτριος Γούναρης. Ο τελευταίος «...στο μεγάλο προεκλογικό λόγο του, δεν επεκτείνεται στην εξωτερική πολιτική. Κατηγορεί μόνο το Βενιζέλο, ότι προσπαθεί να εκμεταλλευθεί κομματικά τις νίκες και τις θυσίες του στρατού». Εκτός από τις κατηγορίες για την τυραννία των αντιπάλων του, ο λόγος του περιστρέφεται γύρω από το θέμα της ανάγκης της επανόδου του Κωνσταντίνου (στο εξωτερικό από το 1917). Και καταλήγει:

«Ζήτω η ελευθερία, ζήτω η πατρίς, ζήτω ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος»⁷⁰

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων, στη θέση του Δημητρίου Γούναρη αντιπαραθέτει την αναθεώρηση μιας διάταξης του Συντάγματός και συγκεκριμένα «...εκείνη με την οποία ο Βασιλεύς: Δεν μπορεί πλέον να διαλύσει την Βουλή παρά μόνο μια φορά, σε διαφωνία με τον αρχηγό της πλειοψηφίας...»⁷¹.

Σε τελική ανάλυση οι διαφορές των δύο παρατάξεων εντοπίζονται, στον τρόπο διακυβέρνησης των Φιλελευθέρων, στα μέτρα επιβολής της δημόσιας «τάξης», όσον αφορά την εσωτερική πολιτική, ενώ σε σχέση με την εξωτερική πολιτική, εντοπίζεται στην παράταση ή όχι της επιστράτευσης, στο Μικρασιατικό θέμα. Σύμφωνα με το Φοίβο Γρηγοριάδη «...ο κάματος του Ελληνικού λαού από την παρατεταμένη επιστράτευση υπήρξε η βασική αιτία της αποτυχίας των Φιλελευθέρων».⁷²

Οι εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 έδωσαν συντριπτική κοινοβουλευτική πλειοψηφία στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση. Το γεγονός βέβαια είναι αποτέλεσμα του πλειοψηφικού συστήματος σε συνδυασμό με τις ευρείες εκλογικές περιφέρειες, τους τότε μεγάλους νομούς. Έτσι, από το σύνολο των 369 βουλευτικών εδρών, οι Αντιβενιζελικοί απόσπασαν 251 έδρες, ενώ οι Βενιζελικοί 118 -με συντριπτική πλειοψηφία σε ορισμένες περιοχές.⁷³ Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, στο βιβλίο του *Δημοκρατία και εκλογικό σύστημα*, υποστηρίζει ότι επί 746.946 εκλογέων που ψήφισαν (εκτός των στρατιωτικών που ψήφισαν στο μέτωπο και των οποίων οι ψήφοι δεν καταμετρήθηκαν, ούτε γνωστοποιήθηκαν) «συγκέντρωσαν υπέρ αυτών οι μεν Φιλελεύθεροι 375.803, οι δε της Ηνωμένης 368.678.»⁷⁴ Και καταλήγει: «Τοιουτοτρόπως, χάρις εις την κατά πλειοψηφίαν εκλογήν, δια των εκλογών της 1^{ης} Νοεμβρίου, η μειοψηφία του λαού εισήλθεν εις την Βουλήν ως πλειοψηφία και εκανόνισε την πολιτικήν του Κράτους αντιθέτως προς την θέλησιν της πλειοψηφίας,

⁷⁰ Γρηγοριάδης, Φοίβος. 1971. *Διχασμός-Μικρά Ασία 1909-1930*. Κέδρηος.

⁷¹ Όπως προηγ.

⁷² Όπως προηγ., επίσης σχετικά με το θέμα συμπληρώνει ο Richard Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, σελ.172 “ Αυτός και οι ακόλουθοί του...στη Μικρά Ασία”

⁷³ Για μια αναλυτική συζήτηση του τρόπου ψηφοφορίας αλλά και του εκλογικού συστήματος των εκλογών του 1920, βλ. Παπαναστασίου, Αλέξανδρος. 1983 (γ' έκδοση). *Δημοκρατία και Εκλογικό Σύστημα* (α' έκδοση, 1923). Αθήνα: Μπάουρον, σελ. 23-28.

⁷⁴ Οι υπολοίπομοι 2.465 είναι αποκλειστικοί ψήφοι σε ανεξάρτητους υποψηφίους ή σε κάποιο ανεξάρτητο κομματικό συνδυασμό που δεν συστρατεύθηκε με μια από τις δύο παρατάξεις. Παπαναστασίου, Αλέξανδρος. *Ο.π.*, σελ. 27 και 118.

δια να απολήξει εις την μεγάλην εθνικήν συμφοράν».⁷⁵ Ο Παπαναστασίου περιορίζεται στο εκλογικό σύστημα όμως άλλοι, όπως θα δείξω παρακάτω, προτίμησαν να ρίξουν την ευθύνη στην ψήφο των «αλλοεθνών» εκλογέων της Μακεδονίας.

Β. Οι εκλογές του 1920 στη Θεσσαλονίκη

Οι εκλογές του 1920 στη Θεσσαλονίκη, εκτός από το γενικότερο πλαίσιο, έχουν πολλές ιδιαίτερες τοπικές διαστάσεις. Η μεγάλη πυρκαγιά του 1917, η οποία καταστρέφει ολοσχερώς το -μέχρι τότε εβραιοκρατούμενο- εμπορικό κέντρο της πόλης, αφήνει άστεγους 52.000 Εβραίους⁷⁶ και ενισχύει το ήδη υπάρχον μεταναστευτικό ρεύμα. Επιπλέον, η απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών, από τον Υπουργό Αλέξανδρο Παπαναστασίου, θέτει τέλος στην εβραϊκή κυριαρχία στο εμπορικό κέντρο της πόλης. Παράλληλα, ο εκλογικός αντιβενιζελισμός της πλειοψηφίας της Εβραϊκής κοινότητας το 1915 έχει κρυσταλλώσει μια αρνητική στάση των τοπικών βενιζελικών παραγόντων απέναντι στην πλειοψηφία της εβραϊκής κοινότητας.

Η Φεντερασιόν αρνείται να υποστηρίξει τις θέσεις που προωθεί ο Βενιζέλος στις Συνδιασκέψεις ειρήνης στις οποίες παρίσταται και συμμετέχει, την περίοδο 1917-1918, παρά τις προσπάθειες του τελευταίου να προσεταιριστεί το κίνημα. Ανάλογα κινείται και το σιωνιστικό κίνημα. Στην εφημερίδα *Μακεδονία*, το 1919,⁷⁷ βρίσκουμε μια καταχώρηση στην οποία γίνεται αναφορά στο Α' Σιωνιστικό συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Λευκό Πύργο. Στο συνέδριο αυτό προσκλήθηκαν οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές και οι αντιπρόσωποι των συμμάχων δυνάμεων και του τύπου. Την ημέρα του συνεδρίου όλα τα ισραηλιτικά καταστήματα έκλεισαν προς τιμήν του συνεδρίου, όλα τα ισραηλιτικά σωματεία έλαβαν μέρος και τα σπίτια των εβραίων της πόλης ήταν σημαιοστολισμένα.

Την επόμενη ημέρα, η εφημερίδα *Μακεδονία* δημοσιεύει ένα άρθρο σχετικά με το σιωνιστικό συνέδριο με τίτλο «Τι ζητούν οι εβραίοι», παρουσιάζοντας το ψήφισμα του συνεδρίου. Σύμφωνα με το άρθρο παρέστησαν περί τους 70 αντιπροσώπους διαφόρων πόλεων της Ελλάδος, ο Αρχιεπίσκοπος της πόλης εξέφρασε τις ευχαριστίες του «εκ μέρους του Ιουδαϊκού λαού εις τας δυνάμεις της Αντάντ και ιδία εις την Αγγλίαν, ήτις έσχε την πρωτοβουλία της ιδρύσεως του Ιουδαϊκού Κράτους.» Επίσης, στο συνέδριο μίλησαν οι βουλευτές κ. Ματαλόν, κ. Σαμουηλίδης, και ο κ. Ουζιέλ. Ακολούθησε η εκλογή του προεδρείου, και μετά από μια εκτεταμένη συζήτηση εγκρίθηκε το παρακάτω ψήφισμα:

«Το συνέδριον των Ισραηλιτών της Ελλάδος, συνελθόν εν
Θεσσαλονίκη την 10ην Μαρτίου 1919 (ν.η.μ.) ζητεί παρά της διασκέψεως
ειρήνης :

⁷⁵ Παπαναστασίου, Αλέξανδρος. *Ο.π.*, σελ. 28.

⁷⁶ Συνολικά η πυρκαγιά άφησε άστεγους 73.000 Θεσσαλονικείς. Για μια λεπτομερή περιγραφή της κατάστασης μετά την πυρκαγιά του 1917, βλ. Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλέκα. 1998. Φτώχεια και περιθωριοποίηση σε έναν μεταβαλλόμενο αστικό χώρο. Οι εβραϊκές συνοικίες στη Θεσσαλονίκη, 1870-1920. *Επιστημονικό συμπόσιο, «Ο Ελληνικός Εβραϊσμός», 3-4 Απριλίου*. Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), σελ. 173-197. Βλέπε επίσης και Χαστάογλου, Βίλμα. 1994. Για την κατάσταση της Εβραϊκής Κοινότητας Θεσσαλονίκης μετά την Πυρκαγιά του 1917, *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 52-53, Ιούλιος-Δεκέμβριος, σελ. 33-44.

⁷⁷ *Μακεδονία*. Τρίτη 26 Φεβρουαρίου 1919.

1^{ον} Όπως εξασφαλισθή η πολιτική ισότης των Ισραηλιτών εις άπαντα τον κόσμον δια διατάξεων, περιληφθησομένων εις τους καταστατικούς συνταγματικούς χάρτας των διαφόρων κρατών και δια διεθνών εγγυήσεων.

2^{ον} Όπως αναγνωρισθή εσωτερική εθνική αυτονομία εις όλας τας χώρας, εις τας ιουδαϊκάς κοινότητες, αίτινες ήθελον ζητήση τούτον.

3^{ον} Όπως η συνδιάσκεψις εξασφαλίση τους απαιτούμενους πολιτικούς και οικονομικούς όρους δια την αποκατάστασιν υπό την αιγίδα της Αγγλίας, ενεργούσης εξ ονόματος της κοινωνίας των εθνών, του Ιουδαϊκού κράτους εν Παλαιστίνη εντός των ιστορικών αυτών ορίων.

4^{ον} Όπως το Ιουδαϊκόν κράτος αποτελούν ηνωμένον έθνος συμμετάσχη εις την κοινωνία των εθνών υπό τας αυτάς ιδιότητες υπό τας οποίας και οι άλλοι λαοί.

Το συνέδριον εκφράζει την ευχήν, όπως μια αντιπροσωπεία εκπροσωπούσα τους Ισραηλίτας όλου του κόσμου υπό τύπον παγκοσμίου Ιουδαϊκού συνεδρίου ιδρυθέν επί τω σκοπώ να επαγρυπνή επί της αμύνης των συμφερόντων του Ιουδαϊσμού εν τω κόσμω.

Καθ' όλην την διάρκειαν του Συνεδρίου εις την Πλατείαν του Λευκού Πύργου ήσαν συγκεντρωμένοι πολλοί ισραηλίται μετά λαβάρων των διαδηλούντες τα φρονήματά των υπέρ των εν τω ψηφήσματι διατυπουμένων αιτημάτων.»⁷⁸

Σύμφωνα με την ανάλυση της Λένας Διβάνη, η υιοθέτηση του συστήματος μειονοτικής προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών σε μεγάλο βαθμό υπήρξε αποτέλεσμα πιέσεων από τις εβραϊκές κοινότητες ανά τον κόσμο.⁷⁹

Το 1919, ένα χρόνο πριν από τις εκλογές του 1920, η ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης διενεργεί μια απογραφή των μελών της,⁸⁰ και παρά το γεγονός ότι πολλοί είχαν μεταναστεύσει, η απογραφή βρίσκει 74.000 εβραίους στην πόλη της Θεσσαλονίκης.⁸¹

Η Θεσσαλονίκη, λοιπόν, το 1920 έχει χάσει την οικονομική σημασία που είχε επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η Εβραϊκή κυριαρχία στην οικονομική ζωή απειλείται και παράλληλα βάλλεται, κυρίως από τις οικονομικές δραστηριότητες των προσφύγων αλλά και από την αντιπαράθεση με την Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία και το Ελληνικό κράτος.⁸² Αξίζει ακόμα να σημειώσουμε ότι κύριο μέλημα των

⁷⁸ Μακεδονία. Τετάρτη 27 Φεβρουαρίου 1919

⁷⁹ Διβάνη, Λένα. Οι επιπτώσεις του συστήματος μειονοτικής προστασίας της ΚτΕ στην Ελλάδα: Η οπτική του Υπουργείου Εξωτερικών, στο Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος & Χριστόπουλος, Δημήτρης (επιμ.). 1997. *Ό.π.*, σελ. 185.

⁸⁰ Ναρ, Αλμπέρτος. 1986. Ανέκδοτη έκθεση του 1942 για τη δομή της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, στο Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης. *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912, Πρακτικά Συμποσίου*, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ. 2, Θεσσαλονίκη.

⁸¹ Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι, η απογραφή του 1928 καταγράφει μόλις 54.927 Εβραίους στη Θεσσαλονίκη, από τους οποίους οι 54.196 καταγράφονται ως Ισραηλίτες Ισπανικής γλώσσας και 731 ως Ισραηλίτες Ελληνικής γλώσσας. Η μείωση αυτή του πληθυσμού αποτελεί ακόμη μια ένδειξη της αδυναμίας ενσωμάτωσης της εβραϊκής κοινότητας, αλλά και αποτέλεσμα της εθnikοποίησης της πόλης από τις ελληνικές αρχές. Δες, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον.

⁸² Mavrogordatos, George. *Όπως προηγ.*, σελ.229.

αρχών και των πολιτών της, είναι η πίεση του Ελληνικού Κράτους για την άμεση ανοικοδόμηση της πόλης, απαραίτητης μετά την πυρκαγιά του 1917.

α. Η προεκλογική εκστρατεία

Στη Θεσσαλονίκη εκείνη την εποχή βρίσκουμε τον τότε Υπουργό Παιδείας, Δημήτρη Δίγκα, να ηγείται του *Φιλελεύθερου συνδυασμού*, να οργανώνει τον προεκλογικό αγώνα του κόμματος των Φιλελευθέρων καθώς και να πρωταγωνιστεί στις ζυμώσεις για τον καθορισμό των υποψηφίων. Από την πλευρά της *Αντιπολίτευσης* το ρόλο αυτό έχει αναλάβει ο Στέφανος Δραγούμης -*συγγενής του Γιώνα Δραγούμη*. Παράλληλα με αυτές τις δύο κύριες αντιμαχόμενες υπάρχει ο *Λαϊκός Επαγγελματικός Συνδυασμός* Θεσσαλονίκης και για πρώτη φορά εμφανίζεται και το *Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Ελλάδας [Σ.Ε.Κ.Ε]* καθώς και ορισμένοι ανεξάρτητοι.⁸³ Στο συνδυασμό των Φιλελευθέρων συμμετέχουν 4 Ισραηλίτες και 3 Μουσουλμάνοι, στο συνδυασμό της Αντιπολίτευσης 3 Ισραηλίτες και 4 Μουσουλμάνοι, στον Λαϊκό Επαγγελματικό Συνδυασμό συμμετέχουν 2 Ισραηλίτες, όσον αφορά τον συνδυασμό του Σ.Ε.Κ.Ε. συμμετέχουν τουλάχιστον 2 Ισραηλίτες,⁸⁴ τέλος οι ανεξάρτητοι εβραίοι πολιτευτές είναι 4. Σύνολο, λοιπόν, 15 εβραίοι υποψήφιοι.

Πέρα από τις παραπάνω επιμέρους πλευρές της προεκλογικής περιόδου, μπορούμε να προσεγγίσουμε την εποχή και το κλίμα που επικρατούσε τότε στη Θεσσαλονίκη μέσω δύο ανακοινώσεων του τότε Αστυνομικού Διοικητή της πόλης, Εμμανουήλ Βογιατζάκη. Η πρώτη έχει ως εξής:

«ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ ΤΗΣ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ

Η Αστυνομική Διεύθυνσις Θεσσαλονίκης ανακοινώη ότι συμφώνως τω άρθρω 173 της Ποινικής Δικονομίας εν σχέσει με τα άρθρα 15_10 και 78 αυτής ενεργούνται έρευναι εν καιρώ ημέρας υπό δύο Ανακριτικών υπαλλήλων και επομένως υπό δύο αξιωματικών της Χωροφυλακής, όντων τοιούτων, ή εν ελλείψει τοιούτων, υπό δύο αξιωματικών, εκτελούντων τα αυτά προανακριτικά καθήκοντα...»

Συνεχίζοντας η ανακοίνωση και προχωρώντας στο αντικείμενο των ερευνών, οι οποίες πρόκειται να πραγματοποιηθούν, αναφέρει ο κάθε πολίτης μπορεί, με τη θέλησή του και *χωρίς την παρέμβαση τρίτου*, να κατεβάσει την εικόνα του Πρωθυπουργού κ. Ελευθέριου Βενιζέλου, εφόσον όμως *την έχει ο ίδιος αναρτήσει*. Αν κάποιος τρίτος τον εξαναγκάζει να την κατεβάσει τότε δώκεται ποινικά για παράνομη χρήση βίας και απειλής. Επίσης δεν μπορεί να σχίζει την εικόνα αυτού, διότι καθίσταται ένοχος για εξύβριση, ανεξάρτητα με τις άλλες ποινές, σε περίπτωση δημιουργίας ζητήματος τάξης... Και καταλήγει με την φράση:

«Πάσα επίκρισις των έργων της Κυβερνήσεως επιτρεπόμενη υπό του Συντάγματος, δέον να γίνεται ευσχήμως ειδ' άλλως θέλει είσθε ποινικώς διώξιμος.»⁸⁵

⁸³ *Έφημερίς των Βαλκανίων*, 3/ 13/ 25 Οκτωβρίου 1920.

⁸⁴ Για τους συνδυασμούς του Σ.Ε.Κ.Ε. σε ολόκληρη της Ελλάδα βλ. Γεωργαντίδης, Χ.Ν. και Νικολακόπουλος, Ηλίας. 1979. Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων, στο *Επιθεώρηση των Κοινωνικών Ερευνών* τχ.36-37.

⁸⁵ *Έφημερίς των Βαλκανίων*, Παρασκευή 18 Σεπτεμβρίου 1920.

Το κείμενο υπογράφει ο ίδιος ο Αστυνομικός Διευθυντής, Εμμανουήλ Βογιατζάκης.

Η δεύτερη, εναρμονισμένη με το κλίμα που έχει δημιουργηθεί μετά το θάνατο του Αλέξανδρου και το πρόβλημα της διαδοχής που ανέκυψε, έχει τίτλο, «ΑΙ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΠΡΩΗΝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ»⁸⁶ και αναφέρεται προφανώς στον έκπτωτο Βασιλιά Κωνσταντίνο. Σύμφωνα με αυτήν επιτρέπεται η δημόσια συζήτηση για το ζήτημα της διαδοχής στο θρόνο καθώς και οι συναθροίσεις με σκοπό την ανάπτυξη των γνώμων υπέρ του έκπτωτου βασιλιά, όσον αφορά την αξίωσή του για την επιστροφή του στο θρόνο. Απαγορεύονται όμως οι διαδηλώσεις υπέρ του έκπτωτου, οι ζητωκραυγές ή αναφωνήσεις και κάθε είδους προκλητικές εκδηλώσεις υπέρ του έκπτωτου σε δημόσια κέντρα και δρόμους. Απαγορεύεται επίσης η ανάρτηση ή η επικόλληση εικόνων του Κωνσταντίνου σε δημόσια μέρη ή προσιτά στο κοινό ή σε καταστήματα, καθώς και η εμπορία και πώληση τέτοιων εικόνων.

Οι δύο αυτές ανακοινώσεις η μία στην αρχή της προεκλογικής περιόδου και η άλλη στο τέλος της, δίνουν το στίγμα της εποχής, τον παλμό, οριοθετούν τη δράση των πολιτών και καταδεικνύουν την πόλωση. Η προεκλογική περίοδος είναι σύντομη αλλά γεμάτη από γεγονότα. Πέρα από τις γενικές εξαγγελίες των κομμάτων, που ακούγονται σε ολόκληρη την Ελλάδα, ιδιαίτερα στην πόλη της Θεσσαλονίκης περιέχεται στις εξαγγελίες και το ζήτημα της ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης -στο επίκεντρο της προσοχής μετά την πυρκαγιά του 1917- αλλά με γενικούς όρους.⁸⁷ Μία ακόμη ιδιαιτερότητα της προεκλογικής εκστρατείας στη Θεσσαλονίκη, ήταν η ύπαρξη της συμπαγούς Ισραηλιτικής κοινότητας. Το γεγονός αυτό επηρέασε κι ως ένα βαθμό καθόρισε τις κινήσεις των κομμάτων, αυτό γίνεται αντιληπτό τόσο από την συμμετοχή Ισραηλιτών στους συνδυασμούς όλων των κομμάτων, καθώς και από τις συνεχείς και αποκλειστικές αναφορές του ημερήσιου τύπου της εποχής, στις διαβουλεύσεις και τις αποφάσεις των Ισραηλιτικών συντεχνιών και της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης.

β. Η προεκλογική κίνηση των Εβραίων

Οι «Ισραηλίτες» ψηφοφόροι αριθμούσαν στο Δήμο Θεσσαλονίκης περίπου 5.287. Ψήφισαν μοιρασμένοι με αλφαβητική σειρά σε τέσσερα (4) εκλογικά τμήματα, σε σύνολο δεκαέξι (16) όλου του Δήμου. Ασκούσαν τα εκλογικά τους δικαιώματα χωριστά από τους Μουσουλμάνους και τους Χριστιανούς, γεγονός που μάλιστα επικρίθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα από την αντιπολίτευση, για ψηφοθηρικούς λόγους. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε ορισμένα χαρακτηριστικά δημοσιεύματα του τύπου της εποχής, σχετικά με την προεκλογική συμπεριφορά των εβραίων, η οποία αποτελεί ένα κρίσιμο ζητούμενο της έρευνας αυτής. Η σειρά που παραθέτονται είναι με κριτήριο την ημερομηνία δημοσίευσής τους.

Το πρώτο άρθρο έχει τίτλο «Οι Ισραηλίται εις τας εκλογάς.»⁸⁸ Σε αυτό αναφέρονται πληροφορίες, που έχουν αντληθεί από την εφημερίδα *Οπινιόν*. Με λίγα λόγια αναφέρει ότι συνεδρίασαν δεκαέξι (16) διοικητικά συμβούλια Ισραηλιτικών συντεχνιών -που ανήκουν στην Ομοσπονδία των Ισραηλιτικών συντεχνιών και

⁸⁶ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Κυριακή 18 Οκτωβρίου 1920.

⁸⁷ Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλέκα, *Η Ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την Πυρκαγιά του 1917*, έκδοση Δήμος Θεσσαλονίκης.

⁸⁸ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Σάββατο 19 Σεπτεμβρίου 1920.

διαθέτουν πέντε χιλιάδες ψηφοφόρους- υπό την προεδρία του Ισαάκ Σιακή,⁸⁹ με θέμα την στάση τους στις εκλογές. Μετά από πολύωρη συζήτηση κατέληξαν να εκθέσουν τους δικούς τους ανεξάρτητους υποψηφίους. Καταλήγει τέλος, ότι η ομοσπονδία των Ισραηλιτικών συντεχνιών στην ανάγκη θα συνεργασθεί με όποιο κόμμα της παραχωρήσει τις περισσότερες έδρες.

Στο ίδιο άρθρο γίνεται και μια εικασία για το ποιοι θα συμμετάσχουν στο Βενιζελικό συνδυασμό. Μερικές μέρες αργότερα η *Εφημερίδα των Βαλκανίων*⁹⁰ επανέρχόμενη στο θέμα, δημοσιεύει στην καθημερινή της στήλη, που τιτλοφορείται «**Η ΠΡΟΕΚΚΛΟΓΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΜΑΣ**»,⁹¹ ότι ο Δημήτρης Δίγκας στην προσπάθειά του να καταρτίσει τον συνδυασμό του κόμματος των Φιλελευθέρων, συζήτησε με την φιλελεύθερη Ισραηλιτική ομάδα. Η τελευταία, πρόβαλε ορισμένες αξιώσεις εθνικής και τοπικής φύσης, οι οποίες έγιναν δεκτές. Επιπλέον, στην ίδια στήλη αναφέρεται πως δόθηκαν τέσσερις (4) θέσεις στους Ισραηλίτες, οι οποίες θα γίνουν πέντε (5) αν και οι συντεχνίες συνεργαστούν με τους φιλελεύθερους. Το άρθρο τελειώνει με τα προτεινόμενα ονόματα των Ισραηλιτών υποψηφίων.

Τα παραπάνω δημοσιεύματα έρχεται να συμπληρώσει και να ερμηνεύσει το επόμενο, υπό τον τίτλο «**Ο ΠΡΟΕΚΚΛΟΓΙΚΟΣ ΑΓΩΝ**»,⁹² μια μέρα μόλις μετά. Έχει ως εξής:

«...Όσον αφορά τους Ισραηλίτες η συνάδελφος “**Εντεπαντάν**” λέγει ότι ο συνδυασμός των Ισραηλιτικών συντεχνιών θα συμπράξει με την αντιπολίτευση. Υποψήφιοι είναι Ι. Σιακή ράπτης, Ματαράσο δικηγόρος, Αλχανάτι. Η Ισραηλ. Κοινότης και οι άλλες οργανώσεις θα συμπράξουν με τους φιλελεύθερους. Υποψήφιοι είναι οι γνωστοί.»

Συμπέρασμα, λοιπόν, από τα παραπάνω είναι ότι τελικά η ομοσπονδία των ισραηλιτικών συντεχνιών, με το συμπαγή αριθμό των ψηφοφόρων της συμπράττει με την αντιπολίτευση, και όχι μόνο αυτό αλλά επιπλέον ο πρόεδρος της σύσκεψης των δεκαέξι (16) διοικητικών συμβουλίων ισραηλιτικών συντεχνιών, Ισαάκ Σιακή είναι υποψήφιος με τον συνδυασμό της Αντιπολίτευσης. Τώρα το τι σημασία, ουσιαστική, έχει το γεγονός ότι η Ισραηλιτική Κοινότητα και οι άλλες οργανώσεις θα συμπράξουν με τους φιλελεύθερους και πόσοι είναι αυτοί, θα φανεί στις εκλογές.⁹³

Στις εκλογές του 1920, τελικά, πολιτεύθηκαν δεκαπέντε (15) Ισραηλίτες. Από αυτούς: τέσσερις (4) με το συνδυασμό των Φιλελευθέρων, τρεις (3) με την Ηνωμένη Αντιπολίτευση, δύο (2) με το Σ.Ε.Κ.Ε. και έξι (6) Ανεξάρτητοι.

γ. Οργάνωση - Τα τμήματα

Ημέρα Δευτέρα 28 Σεπτεμβρίου, η *Εφημερίδα των Βαλκανίων* δημοσιεύει στατιστική της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης, με τους ψηφοφόρους του νομού ανά περιοχή. Έχουμε λοιπόν, στο δήμο Θεσσαλονίκης: Έλληνες 20.051, Οθωμανοί 525 και Ισραηλίτες 5.287. Στους αριθμούς αυτούς -οι οποίοι αφορούν την πόλη μόνο της

⁸⁹ Έπειτα υποψήφιος στο συνδυασμό της αντιπολίτευσης.

⁹⁰ Πολλές φορές στη συνέχεια θα χρησιμοποιείται η συντομογραφία **ΕτΒ**.

⁹¹ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Κυριακή 27 Σεπτεμβρίου 1920.

⁹² *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Δευτέρα 28 Σεπτεμβρίου 1920.

⁹³ Ενδιαφέρον είναι ότι οι Εβραίοι εκλογείς της Θεσσαλονίκης είναι **5.287** και στο άρθρο αναφέρεται ότι η Ομοσπονδία έχει **5.000** ψηφοφόρους. Πόσοι ψήφοι άραγε μένουν για τους Φιλελεύθερους;

Θεσσαλονίκης- πρέπει να προστεθούν οι εκλογείς και άλλων εκλογικών τμημάτων, που εντάσσονται στην εκλογική περιφέρεια Θεσσαλονίκης καθώς και οι ψηφοφόροι από τις περιοχές των πρωτοδικείων Κατερίνης, Βέροιας, Νάουσας, Λαγκαδά, Χαλκιδικής και Κιλκίς.⁹⁴ Οι πέντε αυτές περιοχές μαζί με την Θεσσαλονίκη συνιστούσαν τον τότε, Νομό Θεσσαλονίκης.

Από τα παραπάνω στοιχεία που μας παρέχει η εφημερίδα, με υπολογισμούς, καταλήγουμε στα παρακάτω: Στην εκλογική περιφέρεια Θεσσαλονίκης έχουμε 32.733 Έλληνες, 2.065 Οθωμανούς και 5.287 Ισραηλίτες ψηφοφόρους. Συνολικά σε ολόκληρο το Νομό Θεσσαλονίκης -πλην της περιφέρειας Κατερίνης- έχουμε 62.361 Έλληνες, 10.402 Οθωμανούς, 5.442 Ισραηλίτες και 686 Βούλγαρους ψηφοφόρους.

Στις μέρες που προηγούνται των εκλογών, βρίσκουμε στα φύλλα των εκδόσεων της *Εφημερίδας των Βαλκανίων*, δημοσιευμένη μια ανακοίνωση του Δημάρχου Θεσσαλονίκης.⁹⁵ Ο κ. Αγγελάκης, ο τότε δήμαρχος, ανακοινώνει ότι με απόφαση της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης, που πάρθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου 1920, ορίζονται τα εκλογικά τμήματα, στα οποία θα κληθούν να ψηφίσουν οι εκλογείς του δήμου Θεσσαλονίκης. Στο σύνολο τα τμήματα αυτά ήταν δεκαέξι (16). Στα δέκα (10) πρώτα καλούνται να ψηφίσουν Χριστιανοί και Οθωμανοί, διανεμημένοι με αλφαβητική σειρά. Στο 11ο και στο 12ο τμήμα ψηφίζουν Χριστιανοί και Οθωμανοί, που εγγράφηκαν πρόσφατα - μετά το 1918- στους εκλογικούς καταλόγους. Τέλος στα τέσσερα (4) τελευταία τμήματα του δήμου:

« 13) Εν τω 13ω τμήματι θα ψηφοφορήσωσιν οι ισραηλίται μόνον εκλογείς ων τα επώνυμα άρχονται από των στοιχείων Α, Β, Γ και Δ. Τόπος δε ψηφοφορίας ωρίσθη η συναγωγή Μπελ-Σαούλ.

14) Εν τω 14ω τμήματι θα ψηφοφορήσωσιν οι ισραηλίται μόνον εκλογείς ων τα επώνυμα άρχονται από των στοιχείων Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ και Π. Τόπος δε ψηφοφορίας ωρίσθη το Παπάφειον Ορφανοτροφείον εν τη συνοικία Αγίας Τριάδος.

15) Εν τω 15ω τμήματι θα ψηφοφορήσωσιν οι ισραηλίται εκλογείς μόνον ων τα επώνυμα άρχονται από των στοιχείων Μ, Ν, Ξ και Ο. Τόπος δε ψηφοφορίας ωρίσθη η σχολή Αλατίνη επί της οδού Τσιμισκή.

16) Εν τω 16ω τμήματι θα ψηφοφορήσωσιν οι ισραηλίται εκλογείς μόνον ων τα επώνυμα άρχονται από των στοιχείων Ρ, Σ, Τ, Υ, Φ, Χ, Ψ, και Ω. Τόπος δε ψηφοφορίας ωρίσθη το Βον μικτόν Σχολείον (πρώην Βουλγαρική σχολή Κιλκισίου) εν τη συνοικία Βαρδαρίου.»

Αποτέλεσμα της παραπάνω ανακοίνωσης ήταν η αντίδραση των Ισραηλιτών και όχι μόνο. Η εφημερίδα *Οπινión* επιτίθεται κατά του ορισμού ιδιαίτερων εκλογικών τμημάτων για τους Ισραηλίτες και χαρακτηρίζει το γεγονός καταπάτηση της αρχής της μυστικής ψηφοφορίας. Σχολιάζοντας την αντίδραση αυτή η *Εφημερίδα των Βαλκανίων* αναφέρει πως σύμφωνα με πληροφορίες η Κυβέρνηση δεν πρόκειται να επέμβει στην απόφαση της Νομαρχίας, γιατί δεν υπάρχει σχετικός νόμος, στον οποίο να μπορεί να στηριχθεί. Παρόλα αυτά, ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής κοινότητας, Ι. Καζές, ο οποίος ανήκει στους αφομοιωτικούς και υποστηρίζει το Βενιζέλο, καλεί τους εβραίους πολίτες να συμμετάσχουν στις εκλογές.

⁹⁴ Όσον αφορά τους ψηφοφόρους της εκλογικής περιφέρειας Κατερίνης, η συγκέντρωση των στατιστικών στοιχείων δεν είχε ακόμη συντελεστεί, και γι' αυτό λείπουν.

⁹⁵ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, από τις 28 Σεπτεμβρίου έως την 1η Νοεμβρίου του 1920.

δ. Η ημέρα των εκλογών - Τα αποτελέσματα

Μέσα από αυτό το κλίμα φτάνουμε στην Κυριακή 1η Νοεμβρίου και οι κάλπες ανοίγουν. Οι Βενιζελικοί είναι σίγουροι για την επικράτηση του κόμματος των Φιλελευθέρων και οι Αντιβενιζελικοί για την επικράτηση της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Τελικά οι δεύτεροι θα δικαιωθούν στις προβλέψεις τους. Στο φύλλο, μιας Βενιζελικής εφημερίδας που κυκλοφόρησε την επομένη των εκλογών υπάρχει μια γλαφυρότατη περιγραφή της ημέρας, κορύφωση της οποίας αποτελεί το απόσπασμα που ακολουθεί:

«... Ψηφοφόροι καθ' ομάδας ή σποραδικώς κατευθύνονται εις τα τμήματα να ψηφίσουν, άλλοι γελαστοί, άλλοι αδιάφοροι, άλλοι εμφρόντιδες, άλλοι σοβαροί, ουδείς όμως προκλητικός ή βλοσυρός, όπως συνήθως συνέβαιναν εις προηγουμένας εκλογάς. Ούτε κουμπουριές ούτε τενεκεδοκρουσίες ούτε σανιδοπαρελάσεις. Όλα έλλειψαν ως δια μαγείας...»⁹⁶

Στο ίδιο φύλλο της *Εφημερίδας των Βαλκανίων*, στη Δεύτερη έκδοση που βρίσκεται στο δεύτερο και τελευταίο φύλλο της εφημερίδας, υπάρχει μια υποσημείωση:

«Εις το Παπάφειον συνεπεία επεισοδίων οι ψηφοφόροι διελύθησαν.»⁹⁷

Σε ένα άλλο σημείο, με τίτλο «**ΑΚΡΑ ΤΑΞΙΣ ΚΑΙ ΗΣΥΧΙΑ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙ**» αναγράφεται η κίνηση στα εκλογικά τμήματα της πόλης. Ενώ, λοιπόν, κάνει αναφορά στα πρώτα δώδεκα (12) τμήματα της πόλης, όπου ψηφίζουν Οθωμανοί και Χριστιανοί -χωρίς ιδιαίτερα σχόλια- καταλήγει με τον σχολιασμό των τριών από τα τέσσερα εκλογικά τμήματα, όπου ψήφισαν μόνο Ισραηλίτες. Στέκεται ιδιαίτερα στο γεγονός της μεγάλης συμμετοχής, της εντυπωσιακής προσέλευσης, που παρατηρείται στα τρία τελευταία σε αντιδιαστολή με τα πρώτα.⁹⁸

Τα πρώτα συγκεντρωτικά αποτελέσματα δημοσιεύονται την Πέμπτη μετά τις εκλογές⁹⁹ και γίνεται αμέσως αντιληπτό, από το κείμενο που συνοδεύει τα αποτελέσματα, ότι στα τελευταία δεν συμπεριλαμβάνονται τα αποτελέσματα δύο εκ των τεσσάρων εκλογικών τμημάτων, όπου είχαν ψηφίσει οι ισραηλίτες εκλογείς. Για να διευκολυνθεί η κατανόηση των αποτελεσμάτων καθώς και του τρόπου καθορισμού των βουλευτικών εδρών, είναι αναγκαίο να γίνει μια σύντομη αναφορά στο εκλογικό σύστημα που ίσχυσε για την διεξαγωγή των εκλογών της 1ης Νοεμβρίου του 1920.¹⁰⁰

⁹⁶ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Δευτέρα 2 Νοεμβρίου 1920.

⁹⁷ Όπως θα δούμε παρακάτω τα προβλήματα δεν περιορίστηκαν στο Παπάφειο.

⁹⁸ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Δευτέρα 2 Νοεμβρίου 1920.

⁹⁹ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Πέμπτη 5 Νοεμβρίου 1920. *Δες Παράρτημα 1.*

¹⁰⁰ Από το 1864 έως και το 1922, οι εκλογές στην Ελλάδα πραγματοποιούνταν με το σύστημα της ψηφοδόχου κάλπης, το οποίο ρυθμιζόταν από τις διατάξεις του νόμου **ΧΜΗ/1877**, όπως τροποποιήθηκαν από το νόμο **ΓΧΝΣΤ/1910**.¹⁰⁰ Κάθε ψηφοφόρος διέθετε τόσα σφαιρίδια όσοι ήταν και οι υποψήφιοι¹⁰⁰, ενώ η κάθε ψηφοδόχος κάλη στο εσωτερικό της ήταν χωρισμένη σε δύο τμήματα τα οποία εξωτερικά διακρίνονταν σε ένα άσπρο και ένα μαύρο. Επάνω σε κάθε μία από αυτές αναγράφονταν το όνομα του υποψηφίου, μαζί με το σύμβολο του κομματικού συνδυασμού, στον οποίο ανήκε. Η σειρά με την οποία τοποθετούνταν οι κάλπες των υποψηφίων οριζόταν μετά από κλήρωση των ονομάτων τους.¹⁰⁰ Έτσι, ρίχνοντας το σφαιρίδιο στην είσοδο που ήθελε ο κάθε ψηφοφόρος, δηλαδή στην άσπρη (θετική ψήφος) ή στη μαύρη (αρνητική ψήφος), χωρίς κανέναν άλλο περιορισμό, ασκούσε το εκλογικό του δικαίωμα.

Ο Νομός Θεσσαλονίκης -σύμφωνα με στατιστική που είχε καταρτίσει το Υπουργείο Εσωτερικών- είχε ογδόντα τρία (83) τμήματα, εκατόν τέσσερις (104) υποψηφίους και εικοσιπέντε (25) εκλέξιμους.¹⁰¹ Από τα πρώτα συγκεντρωτικά αποτελέσματα, στα οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, προκύπτει ότι ο μέσος όρος των ψήφων που συγκεντρώνουν οι Αντιβενιζελικοί υποψήφιοι υπερτερούσε από τον μέσο όρο των Βενιζελικών κατά πέντε χιλιάδες οκτακόσιες ενενήντα επτά ψήφους (5.897)¹⁰².

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω ο Νομός Θεσσαλονίκης, χωρίζονταν σε πέντε υποδιοικήσεις: Λαγκαδά, Χαλκιδικής, Κατερίνης, Κιλκίς, Βέροια, Νάουσα και θα έστελνε συνολικά εικοσιπέντε (25) αντιπροσώπους στο Ελληνικό Κοινοβούλιο. Αυτούς τους υποψηφίους, οι οποίοι θα είχαν τους περισσότερους θετικούς ψήφους. Σύμφωνα με το δημοσίευμα της 5ης Νοεμβρίου του 1920 στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων* οι αντιπολιτευόμενοι υπερτερούσαν τους Βενιζελικούς υποψηφίους κατά πολλούς ψήφους σε όλες τις υποδιοικήσεις του νομού, εκτός της Κατερίνης, όπου ο πρώτος επιτυχών αντιπολιτευόμενος υπερτερούσε τον πρώτο Βενιζελικό κατά ενενήντα τρεις (93) μόνο ψήφους. Αναλυτικότερα στη Θεσσαλονίκη η διαφορά ήταν 2.130 ψήφοι, στη Βέροια 1.774 και στη Χαλκιδική 2.500 ψήφοι.

Τα συνολικά αποτελέσματα των εκλογών του νομού, δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων* με την αναγραφή των θετικών ψήφων που είχαν λάβει οι εκατόν τέσσερις (104) υποψήφιοι του Νομού.¹⁰³ Στα αποτελέσματα αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται τα τμήματα της εκλογικής περιφέρειας Χαλκιδικής καθώς και τα αποτελέσματα του 13ου και του 16ου εκλογικού τμήματος του Δήμου Θεσσαλονίκης, όπου ψήφισαν μόνο Ισραηλίτες, αφού οι εκλογές εκεί ματαιώθηκαν.

Στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου του 1920 η Θεσσαλονίκη ψήφισε υπέρ του Λαϊκού κόμματος. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, επί 37.955 ψήφων της Θεσσαλονίκης τα Ηνωμένα κόμματα (Λαϊκοί) παίρνουν 22.375 ψήφους και οι Φιλελεύθεροι 14.580 ψήφους.¹⁰⁴ Ο Παπαναστασίου, όμως, αναφέρει ότι αρνείται να λάβει υπόψη στον υπολογισμό τις επαναληπτικές εκλογές που πραγματοποιήθηκαν κυρίως «διότι μετά την κατόπιν των εκλογών επεβλήθησαν ανατροπήν, προεκλήθη τόσον ανώμαλος κατάστασις, ώστε εδημιουργήθησαν εντελώς

Οι υποψήφιοι με τον μεγαλύτερο αριθμό θετικών ψήφων εκλέγονταν. Ο τρόπος διεξαγωγής των εκλογών, σε συνδυασμό με το πλειοψηφικό σύστημα, με τις “ευρείες” περιφέρειες -στις οποίες χωριζόταν τότε η Ελλάδα, οι μεγάλοι νομοί- οδηγούσαν σε σταθερές Κυβερνήσεις. Μερικές φορές, όμως, η φωνή της πλειοψηφίας “πνίγονταν” μέσω αυτού του εκλογικού συστήματος. Ο Νομός Θεσσαλονίκης, χωρίζονταν σε πέντε υποδιοικήσεις: Λαγκαδά, Χαλκιδικής, Κατερίνης, Κιλκίς, Βέροια, Νάουσα.

¹⁰¹ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Δευτέρα 5 Οκτωβρίου 1920.

¹⁰² Το σύστημα των σφαιριδίων δεν επιτρέπει την ακριβή καταμέτρηση της εκλογικής δύναμης των κομματικών συνδυασμών. Ο καλύτερος τρόπος για τον υπολογισμό -κατά προσέγγιση- της δύναμης της κάθε παράταξης είναι να υπολογίσει κανείς το μέσο όρο όλων των θετικών (στη λευκή πλευρά της κάλπης) σφαιριδίων που έχουν δεχτεί οι υποψήφιοι. Ένας ακόμη «δείκτης» είναι η διαφορά του πρώτου υποψηφίου του κάθε συνδυασμού με τον τελευταίο. Τα δύο αυτά σε συνδυασμό μας δίνουν μια εικόνα της εκλογικής δύναμης του κάθε συνδυασμού. Βλ. και Δώδος, Δημοσθένης, 1989. *Ο.π...*

¹⁰³ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Παρασκευή 6 Νοεμβρίου 1920. Δες *Παράρτημα 1*.

¹⁰⁴ Παπαναστασίου, Αλέξανδρος. *Ο.π.*, σελ. 138-139. Σύμφωνα με μια άλλη πηγή “επί 32.367 εκλογέων, ο μέσος όρος ψήφων των αντιβενιζελικών ήταν 24.332, των Φιλελευθέρων 15.236 και του ΣΕΚΕ(Κ) 12.919.” (Δεν αναφέρεται πηγή). Δώδος, Δημοσθένης. *Ο.π.*

διαφορετικοί πολιτικοί όροι εις τον τόπον...»¹⁰⁵, αλλά δεν διευκρινίζει σε ποιες επαναληπτικές εκλογές αναφέρεται και αν αυτές έγιναν ή όχι.

ε. Τα «Ισραηλιτικά» εκλογικά τμήματα

Στην προηγούμενη ενότητα έγινε συγκεκριμένη αναφορά στην ματαίωση των εκλογών σε δύο από τα τέσσερα τμήματα, που ψήφιζαν μόνο Ισραηλίτες και συγκεκριμένα στο **13ο** και το **16ο** εκλογικό τμήμα. Στα δύο αυτά τμήματα μετά από επεισόδια, που έλαβαν χώρα το απόγευμα της ημέρας των εκλογών, «μπράβοι»¹⁰⁶ έδωξαν τους ψηφοφόρους, ανέτρεψαν τις κάλπες και ματαίωσαν τις εκλογές σε αυτά. Την εβδομάδα που ακολουθεί τις εκλογές της 1ης Νοέμβρη, δημοσιεύεται διαταγή του Υπουργείου Εσωτερικών, η οποία κοινοποιήθηκε από τη Νομαρχία Θεσσαλονίκης,

«...η ματαιωθείσα εκλογή εις τα 13ο και 16ο τμήματα Θεσσαλονίκης θέλει ενεργηθή την προσεχή Κυριακήν 8ην τρέχοντος μηνός...»¹⁰⁷

Υπογράφει ο Δημαρχιακός πάρεδρος Κ. Φωκάς. Παρόμοια ανακοίνωση δημοσιεύεται μια μέρα μετά σχετικά με το θέμα, με υπογραφή του Β. Μακρή «ο Νομάρχων Διευθυντής», όπως αναφέρεται.¹⁰⁸

Έτσι, λοιπόν, οι εκλογές στα τμήματα αυτά διεξάγονται την επόμενη Κυριακή, 8 Νοεμβρίου. Η ψηφοφορία κυλάει ομαλά, οι Ισραηλίτες ψηφοφόροι «ασπρίζουν» την «εληά» και το «σφυρί-δρεπάνι». «Αι κάλπαι των Φιλελευθέρων υποψηφίων μαυρίζονται γενικώς».¹⁰⁹ Τα αποτελέσματα από τις συμπληρωματικές εκλογές είναι ευνοϊκά για τους Σοσιαλιστές, αλλά και στα άλλα δύο τμήματα - το **14ο** και το **15ο** - «...οι σοσιαλισταί υποψήφιοι εις τα Ισραηλιτικά τμήματα υπερτερούν τους Φιλελευθέρους κατά 500 ψήφους».¹¹⁰

στ. Ερμηνείες για τις εκλογές του 1920

Στη Βουλή, που σχηματίστηκε από τις εκλογές, οι Ισραηλίτες είχαν τρεις αντιπροσώπους: τον Πέπο Ναχάμα Μαλλάχ (23ος), τον Ιούδα Σιακή (20ος) και το Δαβίδ Αλχανάτι (23ος). Και οι τρεις, όπως ήταν επόμενο, προέρχονταν από το Γουναρικό Συνδυασμό. Η χαμηλή θέση τους στην κατάταξη αποτυπώνει και την χαμηλή εκλογική επιρροή της εβραϊκής κοινότητας στις εκλογές τους 1920. Από τα στοιχεία, που έχουν ως εδώ αναφερθεί συμπεραίνουμε πως οι **5.287** ψήφοι των Εβραίων της πόλης,¹¹¹ που είχαν εκλογικά βιβλιάρια, δεν ήταν σε θέση να επηρεάσουν το τελικό αποτέλεσμα του νομού Θεσσαλονίκης, δηλαδή να κρίνουν την τύχη των εικοσιπέντε (25) εδρών του. Αυτό προκύπτει από τον συνδυασμό της ματαίωσης των εκλογών στα δύο από τα τέσσερα εκλογικά τμήματα των εβραίων, με τα αποτελέσματα, που είχαν δημοσιευθεί πριν διεξαχθούν οι συμπληρωματικές εκλογές της 8ης Νοέμβρη.¹¹² Από τα αποτελέσματα αυτά προκύπτει ότι η διαφορά μεταξύ του μέσου όρου των ψήφων των υποψηφίων της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης

¹⁰⁵ Παπαναστασίου, Αλέξανδρος. *Ο.π.*, σελ. 27.

¹⁰⁶ *Έφημερίς των Βαλκανίων*, Δευτέρα 9 Νοεμβρίου 1920.

¹⁰⁷ *Έφημερίς των Βαλκανίων*, Κυριακή 8 Νοεμβρίου 1920.

¹⁰⁸ *Έφημερίς των Βαλκανίων*, Δευτέρα 9 Νοεμβρίου 1920.

¹⁰⁹ *Έφημερίς των Βαλκανίων*, Δευτέρα 9 Νοεμβρίου 1920.

¹¹⁰ *Έφημερίς των Βαλκανίων*, Πέμπτη 5 Νοεμβρίου 1920.

¹¹¹ Τόσοι ήταν οι Ισραηλίτες ψηφοφόροι, το 1920, σε όλο τον τότε Νομό Θεσσαλονίκης.

¹¹² *Έφημερίς των Βαλκανίων*, Παρασκευή 6 Νοεμβρίου 1920.

και αυτού των Φιλελευθέρων είναι 5.897 ψήφοι - περισσότεροι από το συνολικό αριθμό των εβραίων ψηφοφόρων. Σίγουρα όμως από τα δημοσιεύματα της εποχής, αλλά και το κλίμα που δημιουργούν οι συνθήκες της περιόδου, προκύπτει η αντιβενιζελική στάση των εβραίων της Θεσσαλονίκης, η οποία εκδηλώνεται με την θετική ψήφο υπέρ των υποψηφίων είτε από το «σφυρί-δρεπάνι» είτε από την «εληά».

Οι Μουσουλμάνοι,¹¹³ οι Σλάβοι, αυτοί που ζούσαν στη Μακεδονία, και οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης συνολικά ήταν σε θέση, με τη συμπαγή ψήφο τους, να καθορίσουν την έκβαση των εκλογών στη Μακεδονία. Αν προχωρήσουμε αυτόν το συλλογισμό και υποθέσουμε ότι στις εκλογές του 1920 οι μειονότητες της Μακεδονίας δεν έδιναν συμπαγή Αντιβενιζελική ψήφο, τότε ίσως ο Βενιζέλος - κερδίζοντας όλες τις έδρες της Μακεδονίας¹¹⁴ - να είχε μια οριακή πλειοψηφία στη Βουλή. Βέβαια η υπόθεση αυτή προϋποθέτει το γεγονός ότι οι είκοσι (20) Μουσουλμάνοι Βουλευτές, από τους πενήντα δύο (52) Βουλευτές που εξελέγησαν συνολικά στο Νομό Θράκης, δεν θα «τολμούσαν» -αν ο Βενιζέλος σχημάτιζε Κυβέρνηση- να αυτοανακηρυχθούν ως ανεξάρτητοι και να στηρίξουν, στη Βουλή, την Αντιβενιζελική πτέρυγα.

Κλείνοντας, αξίζει να σημειώσω ότι λίγες μόνο μέρες μετά τις εκλογές ο νέος Δήμαρχος Θεσσαλονίκης, Οσμάν Σαΐτ,¹¹⁵ δημοσιεύει ανακοίνωση με δηλώσεις του Βασιλιά Κωνσταντίνου, στον ανταποκριτή της Αθηναϊκής εφημερίδας *Πολιτεία*, στη Λουκέρνη. Σε αυτή τη δημοσίευση ο Δήμαρχος ευχαρίστως μας ανακοινώνει, ότι ανάμεσα σε άλλα ο Βασιλιάς δήλωσε προς την Ευρωπαϊκή αντιπροσωπεία, ότι με την επιστροφή του θα ασχοληθεί με την ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης, καθώς και θα φροντίσει να ιδρυθούν -με τη συνδρομή του ελληνικού κράτους- χωριστά Εβραϊκά σχολεία με σκοπό την αναγέννηση της Εβραϊκής γλώσσας.¹¹⁶ Οι δηλώσεις αυτές αξίζει να ερμηνευθούν μάλλον ως ανταπόδοση της «καλής διαγωγής» που επέδειξαν οι Ισραηλίτες της Θεσσαλονίκης στις εκλογές καθώς και στην πίεση του Εβραϊκού lobby, παρά ως ξαφνική εκδήλωση ενδιαφέροντος για την Θεσσαλονίκη και την «αναγέννηση της Εβραϊκής γλώσσας...».

Η μετάβαση

Η Μικρασιατική Καταστροφή είναι αναμφισβήτητα το γεγονός που σημαδεύει και διαφοροποιεί αισθητά την Πολιτική και την Οικονομική ζωή στην Ελλάδα μετά τις εκλογές του 1920. Οι εκλογές του 1923 έρχονται σαν μια επιχείρηση εκτόνωσης του Πολιτικού συστήματος. Με την Μικρασιατική καταστροφή, καταστρέφεται και ο Μεγαλοϊδεατισμός - ιδεολογία που διαπερνά τον Ελληνικό πολιτικό λόγο αδιάλειπτα από την ίδρυση σχεδόν του Νεοελληνικού Κράτους. Επιπλέον, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, που ταλαιπώρησαν την Ελλάδα από τους Βαλκανικούς πολέμους, έφτασαν στο τέλος τους. Το μεγαλύτερο κομμάτι του Ελληνικού έθνους βρισκόταν, πλέον, μέσα στα όρια του Ελληνικού Κράτους. Η μεγάλη εισροή των προσφύγων και η ανταλλαγή των πληθυσμών με την Τουρκία και

---

¹¹³ Γρηγοριάδης, Φοίβος. 1971. *Διχασμός-Μικρά Ασία 1909-1930, Σουλτάνος και Κεμάλ*, Κέδρηνος.

¹¹⁴ Η Μακεδονία εξέλεγε εβδομήντα τέσσερις βουλευτές.

¹¹⁵ Ο οποίος είχε παντεί και αντικατασταθεί με τον κ. Αγγελάκη, από την Κυβέρνηση Βενιζέλου. *Έφημερίς των Βαλκανίων*, Σάββατο 21 Νοεμβρίου 1920.

¹¹⁶ *Έφημερίς των Βαλκανίων*, Κυριακή 22 Νοεμβρίου 1920.

τη Βουλγαρία, διαμόρφωσαν ένα ομογενές Κράτος αλλά το αντάλλαγμα ήταν βαρύ για το σύνολο της κοινωνίας.¹¹⁷

Η καταστροφή, τέλος, της Μικράς Ασίας και τα επακόλουθά της, μετέβαλαν τη σύνθεση του εκλογικού σώματος και διαμόρφωσαν τις απαραίτητες συνθήκες για την επαναδιαπραγμάτευση του Πολιτειακού ζητήματος. Η Γ' Συντακτική Συνέλευση που είχε προκύψει από τις εκλογές του 1920 ανατράπηκε από το στρατιωτικό πραξικόπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922. Επικεφαλείς του κινήματος ήταν οι Συνταγματάρχες Νικόλαος Πλαστήρας και Στυλιανός Γονατάς και ο πλοίαρχος Φωκάς. Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος εξαναγκάστηκε σε παραίτηση υπέρ του διαδόχου Γεωργίου. Οι Δημήτριος Γούναρης, Νικηφόρος Στράτος, Π. Πρωτοπαπαδάκης, οι οποίοι είχαν διατελέσει Πρωθυπουργοί, κατά την περίοδο 1921-22, και οι Ν. Θεοτόκης, Υπουργός Στρατιωτικών, Γεώργιος Μπαλατζής, Υπουργός εξωτερικών και ο τελευταίος αρχιστράτηγος στη Μικρά Ασία Γ. Χατζηανέστης, εκτελέστηκαν έπειτα από την περιβόητη «Δίκη των Εξ».

Σε επίπεδο διακρατικών σχέσεων, το κίνημα είχε εξουσιοδοτήσει τον Βενιζέλο να χειριστεί τα θέματα εξωτερικής Πολιτικής. Στις 24 Ιουλίου 1923, λοιπόν, οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν στη σύναψη ειρήνης με την Τουρκία, με τη Συνθήκη της Λοζάννης.

Β' μέρος: Οι πρόσφυγες και η πόλη της Θεσσαλονίκης

Α. Οι εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923

Η Βενιζελική παράταξη, τα βενιζελογενή κόμματα, είχαν σημείο στήριξης, την περίοδο που ακολούθησε την Μικρασιατική καταστροφή, το επαναστατικό κίνημα του 1922. Αντίθετα, οι Αντιβενιζελικοί βρίσκονταν σε δύσκολη θέση. Η εκτέλεση κορυφαίων στελεχών της μετά τη «Δίκη των Εξ», αλλά και η φυλάκιση πολλών άλλων, η μεγάλη αναστάτωση που ακολούθησε την Καταστροφή, το κίνημα Πλαστήρα-Γονατά αλλά και τα αγιάτρευτα πλήγματα του βασιλικού θεσμού, ο οποίος είχε σε μεγάλο βαθμό απωλέσει το κύρος του, ήταν παράγοντες αποδιοργανωτικοί για τους «Παλαιοκομματικούς»¹¹⁸.

Το σημείο ενότητας για την Αντιβενιζελική παράταξη προσπάθησαν να το δώσουν, ο Μεταξάς με το κίνημα του '22, ο Λεοναρδόπουλου και Γαργαλίδης με το αντι-πραξικόπημα του Οκτωβρίου του 1923, και την επιβολή του βασιλικού θεσμού στα πλαίσια του «Κωνσταντισμού». Με την εκδήλωση του κινήματος, η Επαναστατική Επιτροπή -και ειδικά ο Πλαστήρας- έδρασε κεραυνοβόλα. Κήρυξε το στρατιωτικό νόμο, έκλεισε τις εφημερίδες της αντιπολίτευσης και συνέλαβε τους εκδότες, διόρισε αρχηγό του στρατού τον Πάγκαλο και αρχηγό του ναυτικού τον Χατζηκυριάκο και κινητοποίησε όλες τις μονάδες, τις πιστές στην «Επανάσταση». Μέχρι τις 27 Οκτωβρίου το αντι-πραξικόπημα είχε τεθεί υπό έλεγχο.

Μετά από αλλεπάλληλες διαφωνίες γύρω από το Πολιτειακό στους κόλπους της Βενιζελικής παράταξης, τελικά αποφασίστηκε η διενέργεια εκλογών την 16^η Δεκεμβρίου του 1923, για την ανάδειξη της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης.¹¹⁹ Ο

¹¹⁷ Mavrogordatos, George., *Ο.π.*, σελ.254.

¹¹⁸ Αναλυτικότερα τα γεγονότα στο Ασπρέας, Γεώργιος Κ. 1930. *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1912*, τόμος Β', Χρήσιμα Βιβλία, συμπλήρωμα Π. Βραχιώτη, (1909-1940). Αλλά και Δαφνής, Γρηγόριος. 1961. *Τα ελληνικά πολιτικά κομμάτια 1821-1961*, Γαλαξίας.

¹¹⁹ Αλιβιζάτος, Νίκος Κ. 1981. *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τ.χ. Α' 1821-1941*, Αντ. Σάκκουλας.

στρατιωτικός νόμος εξακολουθεί να ισχύει και κατά την προεκλογική περίοδο, όπως και όλα τα μέτρα που ακολούθησαν το αντι-πραξικόπημα, ακόμη στις φυλακές βρίσκονταν και τα κυριότερα στελέχη των «Ελευθεροφρόνων».¹²⁰ Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι βασιλικοί (συγκεκριμένα η «*Ηνωμένη Αντιπολίτευσις*», το *Ζαϊμικό Κόμμα*, και ο «*Πολιτικός συνασπισμός*») κατά το μεγαλύτερο μέρος αποφάσισαν να απέχουν. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω παράθεμα:

«Η αποχή εσήμαινεν εγκατάλειψιν του αγώνος. Εάν δεν είχε προηγηθή το πραξικόπημα του Οκτωβρίου, θα ηδύνατο να αποτελέσει αφετηρίαν δυναμικής αντιμετώπισεως των δημοκρατικών. Εφ' όσον όμως είχε προηγηθή πραξικόπημα, η αποχή αποτελεί αναγνώρισιν της ήττης και επί του πολιτικού πεδίου.»¹²¹

Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν ότι η Εθνοσυνέλευση που προέκυψε να είχε μονόπλευρη εκπροσώπηση, αφού από τους 398 εκλεγμένους μόνο οι 7 ήταν ανεξάρτητοι Αντιβενιζελικοί υποψήφιοι. Οι υπόλοιπες 391 έδρες μοιράζονταν ανάμεσα στο κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο με 250 έδρες είχε την πλειοψηφία, και στη Δημοκρατική Ένωση και το κόμμα των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων, οι οποίοι είχαν, από κοινού, κερδίσει 120 έδρες, 7 έδρες κέρδισαν ανεξάρτητοι Βενιζελικοί υποψήφιοι, 3 το Αγροτικό κόμμα, από 3 εξέλεξαν οι μουσουλμάνοι και εβραίοι από τους ξεχωριστούς εκλογικούς συνδέσμους, 4 ήταν διάφοροι ανεξάρτητοι και, τέλος, μία έδρα κατέλαβε ο Ι. Πασσαλίδης-Σοσιαλιστής. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειώσουμε ότι το Κ.Κ.Ε. (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος) δεν κατόρθωσε να εκλέξει βουλευτή σε αυτές τις εκλογές, κάτι το οποίο δεν κατάφερε ούτε το 1920, ως Σ.Ε.Κ.Ε. (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος).

Β. Οι εκλογές στη Θεσσαλονίκη

α. Η προεκλογική εκστρατεία

Η πόλη της Θεσσαλονίκης συμμετείχε στις εξελίξεις γύρω από τα μεγάλα ζητήματα, όπως το Πολιτειακό, την κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση των προσφύγων, το εκλογικό σύστημα, την αποχή των Φιλοβασιλικών συνδυασμών, το αντι-πραξικόπημα των Λεοναρδόπουλου και Γαργαλίδη. Είχε, όμως, και εσωτερικά ζητήματα, όπως την ολοκλήρωση της ανοικοδόμησης του κέντρου της Θεσσαλονίκης -που εκκρεμούσε από την πυρκαγιά του 1917-, την «υλική» ενσωμάτωση των προσφύγων, τον ξεχωριστό εκλογικό σύλλογο για την Ισραηλιτική κοινότητα και τις τοπικές εξελίξεις γύρω από την αποχή.

Οι Πρόσφυγες

Οι πρόσφυγες διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο στις εκλογές του 1923¹²² και αυτό πιστοποιείται: α) από τα αλλεπάλληλα δημοσιεύματα στις εφημερίδες της εποχής, β) από την αντιπαράθεση Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών για τη συμμετοχή τους στις εκλογές και τέλος γ) από τους υποψήφιους και τον αριθμό των εκλογικών τμημάτων στα οποία ψηφίζουν.

¹²⁰ Έτσι ονομάστηκε το Μεταξικό κόμμα.

¹²¹ Βεντήρης, Γεώργιος. 1970. *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα: Ίκαρος.

¹²² Αναστασιάδης, Γιώργος. *Ο.π.*, σελ. 229.

Στις 26 Νοεμβρίου 1923 βρίσκουμε στην ΕτΒ άρθρο με τίτλο «**ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΥΠΟΨΗΦΙΟΙ ΤΩΝ**»¹²³. Πρόκειται για «ανακοινωθέν» της Συνομοσπονδίας των προσφύγων, η οποία είχε προσφάτως συσταθεί, και για προληπτικούς λόγους -για να μην υπάρξει σύγχυση με τις επίσημες υποψηφιότητες προερχόμενες από τους πρόσφυγες- δηλώνει τα ονόματα των υποψηφίων καθεμιάς από τις τέσσερις ομοσπονδίες των Προσφύγων -Μικρασιατών, Θρακών, Ποντίων και Καυκασίων-, οι οποίοι είχαν αναδειχθεί από τις κατά τόπους, και σε ολόκληρη την περιφέρεια, εκλογικές συνελεύσεις.

Το καθεστώς της αλήθειας γύρω από την αντιπαράθεση Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών σε σχέση με τους πρόσφυγες και τη συμμετοχή τους στις επερχόμενες εκλογές προβάλλει σε όλο του το μεγαλείο στο παρακάτω άρθρο που παραθέτουμε αυτούσιο, με τίτλο «**ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΑΙ ΕΚΛΟΓΑΙ**»¹²⁴, και το οποίο δημοσιεύεται μόλις δεκατέσσερις ημέρες πριν από τις εκλογές.

*«Εφ' όσον αι Τουρκικαι ψή-
φοι επηρεάζον κατά το παρελ-
θόν τας εκλογάς, ας τας επη-
ρεάσουν τώρα και έλληνες, οι
πρόσφυγες»*

παλαιοκομματική αντιπολίτευσις ουδέποτε εβάσισε τον αγώνα της και τον θόρυβον εις μίαν αρχήν ηθικήν. Ουδέποτε διεκήρυξε κάτι, το οποίον να δείξει ότι εξυπηρετεί τα εθνικά συμφέροντα. Και, κατά συνέπειαν δεν ηδύνατο, να έχη αλλοίαν γνώμην επί του δικαιώματος των προσφύγων, ή την γνώμην του μικρού, και του ιδιοτελούς.

Οι πρόσφυγες, διατείνεται η αντιπολίτευσις αυτή, πρέπει να ψηφίσουν εις ιδίους εκλογικούς συνδυασμούς. Διότι κατ' αυτούς δεν κέκτηνται απολύτως τα δικαιώματα τα οποία κέκτηται ένας ελεύθερος έλλην πολίτης. Διότι φιλοξενούνται -ακόμη!- Διότι, ίσως και να μην είναι έλληνες όπως αυτοί. Ενώ οι τούρκοι και οι αλλοεθνείς, είνε ανάγκη να έχουν κοινήν ψήφον, κοινόν δικαίωμα και κοινόν ενδιαφέρον περί των πραγμάτων της χώρας.

Και βέβαια, αντιπαρέρχεται κανείς μετά περιφρονήσεως την νοοτροπίαν αυτήν των παλαιοκομματικών. Αλλά και εξεγείρεται κατά της πρωτακούστου θρασύτητος τύπων, ως αυτοί, με την οποίαν θορυβοποιούν δια να επιτύχουν τι; Αλλοίμονον! Να μην επηρεάσουν τας εκλογάς οι πρόσφυγες, οι έλληνες! Να τας επηρεάσουν όπως τας επηρέασαν κατά το παρελθόν οι τούρκοι, και μας έφεραν τας ασχήμιας του 1916 και το έγκλημα της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1920. Και όταν αναλογίζεται κανείς, ότι η πάντοτε αντιδράσασα αντιπολίτευσις φθάνει και μέχρι των γραφείων της Επαναστάσεως, δια να ζητήση και επισήμως την εφαρμογήν των πόθων της ασφαλώς δεν γνωρίζει τι να σκεφθή και τι να ειπή περί του ποιού των ανθρώπων της και του ενδιαφέροντος το οποίον θα ηδύνατο να έχουν αυτοί δια την Ελλάδα.

Αλλ' άς τρέμουν όλοι οι επιτήδαιοι με τας μικράς ψυχάς των. Την απάντησιν την επήραν από τον Αρχηγόν της Επαναστάσεως. Και δεν δύναται

¹²³ 'Εφημερίς των Βαλκανίων. Δευτέρα, 26 Νοεμβρίου 1923. Δες Παράρτημα 1.

¹²⁴ 'Εφημερίς των Βαλκανίων. Κυριακή, 02 Δεκεμβρίου 1923.

να είναι άλλη, η απάντησις του Ελληνικού λαού και του προσφυγικού μυρριοκόσμου.

«Εφ' όσον αι Τουρκικαί ψήφοι επηρεάζον κατά το παρελθόν τας εκλογάς, ας τας επηρεάσουν τώρα και έλληνες, οι πρόσφυγες»

Από το προηγούμενο παράθεμα αξίζει να σχολιάσουμε την αποφυγή οποιασδήποτε αναφοράς στους Ισραηλίτες ψηφοφόρους, γεγονός το οποίο οφείλεται μάλλον στην μετριοπαθή Βενιζελική στάση που διατηρούσε η ΕτΒ σε αντίθεση με την ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ για παράδειγμα. Επίσης, ενδιαφέρον έχει όλη η επιχειρηματολογία του αρθρογράφου γύρω από το αίτημα των Αντιβενιζελικών για ξεχωριστούς εκλογικούς συλλόγους των προσφύγων, αν αναλογιστούμε την εφαρμογή του μέτρου αυτού στις ίδιες εκλογές για τους Ισραηλίτες της Θεσσαλονίκης. Ενώ, λοιπόν, η ΕτΒ δεν παίρνει ακραία θέση ενάντια στους Εβραίους και κατακρίνει τους ξεχωριστούς εκλογικούς συλλόγους για τους πρόσφυγες, δεν κάνει καμία αναφορά για το θέμα των Ισραηλιτών ψηφοφόρων.

Την επόμενη ημέρα, ένα ακόμη σχετικό άρθρο με τίτλο «**ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΕΣ**»¹²⁵ συνδέει το θέμα των προσφύγων με την αποχή των Αντιβενιζελικών. Γράφει, λοιπόν:

«Οι φοβούμενοι τα αποτελέσματα τα των εκλογών διάφοροι αντιπολιτευόμενοι, και ως εκ τούτου προτιμώντες την αποχήν, δια να δικαιολογήσουν αυτήν, εξακολουθούν να ζητούν όπως οι πρόσφυγες ψηφίσουν ιδιαιτέρως και όχι ομού μετά των άλλων ελλήνων. Δηλαδή ζητούν οι κύριοι αυτοί να μετατρέψουν το εν εκατομμύριον προσφύγων, εις αλλοεθνή μειοψηφίαν, διότι κατά τας συνθήκας, μόνον αι ξέναι αλλοεθνείς μειοψηφίαι εις τα διάφορα κράτη, ψηφίζουν εις χωριστούς συνδυασμούς. Και έχουν δίκαιον οι άνθρωποι, να σκέπτονται έτσι, διότι τους πρόσφυγας τους εθεωρούν πάντοτε ξένους, ενώ είνε περισσότερον έλληνες από αυτούς, οι οποίοι δια το συμφέρον των εμπορούν να πωλήσουν και ολόκληρον την Ελλάδα.»

Όσο πλησιάζει η 16^η Δεκεμβρίου, τα δημοσιεύματα γύρω από την αποχή της «Αντιπολίτευσης»¹²⁶ πυκνώνουν. Στις 5 Δεκεμβρίου, το κεντρικό άρθρο της ΕτΒ τιτλοφορείται ως εξής: «ΑΙ ΕΚΛΟΓΑΙ ΘΑ ΓΙΝΟΥΝ ΤΗΝ 16^{ΗΝ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ, ΜΠΛΟΦΑ Η ΑΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΕΩΣ», σαν να θέλει να πείσει και τους αναγνώστες -ίσως και τους ίδιους τους συντάκτες της εφημερίδας. Και συνεχίζει αναφέροντας σε ένα σημείο έντασης:

«Ούτε ακόμη η στάσις της αντιπολιτεύσεως επηρεάζει την εξέλιξιν της καταστάσεως. Η διαλαλούμενη αποχή, είναι και ένδειξις αδυναμίας, επί τη προβλέψει οικτράς αποτυχίας, αλλά και μια υποχρέωσις την οποίαν θέλουν να

¹²⁵ *Εφημερίς των Βαλκανίων*. Δευτέρα, 03 Δεκεμβρίου 1923

¹²⁶ Έχει ενδιαφέρον ότι αποκαλούνται αντιπολίτευση ενώ δεν έχει εκλεγεί -νομίμως- καμία άλλη κυβέρνηση μετά τις εκλογές του 1920, οπότε και είχε κερδίσει ο συνδυασμός της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης».

έχουν οι άνθρωποι αυτοί απέναντι της δυναστείας. Ζητούν, από της κομματικής πάντοτε απόψεως, όχι ιδεολογικής, να θεωρούν άκυρα τα συντελεσθησόμενα, δια να θεωρηθούν και να μείνουν μίαν ημέραν, όταν η φαντασία των πραγματωθή -ποτέ- οι πιστοί στρατιώται της Δυναστείας. Εννοείται ότι ούτε η αποχή των έχει καμμίαν σημασίαν, ούτε και η ενδεχόμενη συμμετοχή. Τα αποτελέσματα θα καταφανούν δια του αριθμού των εκλογέων ο οποίος θα είναι τόσον ογκώδης, ώστε να μη λείπουν παρά μόνον τ' ατομά των.»

Το Πολιτειακό ζήτημα και οι «απέχηδες»

Το Πολιτειακό ζήτημα, αποτελεί κεντρικό ερμηνευτικό εργαλείο για τις εκλογές του 1923. Η τοπική αρθρογραφία ασχολείται συστηματικά¹²⁷ με τις «εισαγόμενες» -συνήθως από την Αθήνα- ειδήσεις, γύρω από το θέμα. Χαρακτηριστικό κομμάτι του διαλόγου αποτελεί το παρακάτω κείμενο που τιτλοφορείται «ΔΟΞΑ Ή ΕΝΤΡΟΠΗ;»¹²⁸ και φιλοξενείται στην στήλη «ΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΜΑΣ», που είχε τη θέση του σημερινού «Κύριου Άρθρου», των εφημερίδων.

«Η αντιπολίτευσις συγκαλεί εις συλλαλητήριον τον κόσμον της την προσεχή Κυριακήν. Και εις την προκήρυξιν της, λέγει μεταξύ άλλων και τα εξής:

‘Πρόκειται να συνέλθωμεν ίνα δια του όγκου μας διακηρύξωμεν ότι είμεθα και εμμένομεν υπέρ του θεσμού της Συνταγματικής Βασιλείας, τον οποίον μας εκληροδότησαν οι πατέρες μας και δια του οποίου προωδεύσαμεν ως κράτος και εδοξάσθημεν ως Έθνος.’

Ποιος αντιλέγει; Η εντροπή του Ρούπελ και η εντροπή του Σαγγαρίου και η Μικρασιατική καταστροφή, είναι δόξα και είναι πρόοδος.»

Στην πορεία προς τις εκλογές, συλλαλητήρια οργανώνονται και από τις δύο πλευρές και το παιχνίδι των εντυπώσεων περνάει σε πρώτο πλάνο. Η πολεμική γύρω από τους «απέχηδες», παίρνει φωτιά και το ίδιο συμβαίνει με τις προεκλογικές προετοιμασίες για την συμμετοχή των χιλιάδων προσφύγων, στις εκλογές¹²⁹.

Η «δια ψηφοδελτίου» ψήφος & ο «Εκλογικός Σύλλογος Ισραηλιτών»

Πρόσθετο ενδιαφέρον στην προεκλογική κίνηση της Θεσσαλονίκης προσδίδει η πειραματική εφαρμογή της «δια ψηφοδελτίου» ψήφου. Το 1923 γίνεται για πρώτη φορά πειραματική εφαρμογή της «δια ψηφοδελτίου» ψήφου και εφαρμόζεται πλειοψηφικό σύστημα με «στενοευρεία» περιφέρεια. Μετά τις εκλογές του 1920 και την συμπαγή αντιβενιζελική ψήφο των εβραίων της Θεσσαλονίκης, η οποία στους κυρίαρχους «αφηγηματικούς Λόγους» της εποχής -και όχι μόνο- συνδέθηκε με την ήττα του Βενιζέλου και την Μικρασιατική Καταστροφή, αποφασίστηκε ο χωρισμός του εκλογικού σώματος των Ισραηλιτών. Το ζήτημα είχε εγερθεί και στις εκλογές του 1920, όμως, μόνο το 1923 μπήκε σε εφαρμογή το μέτρο.¹³⁰ Η απόφαση αυτή δεν βρίσκει σύμφωνη την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης, η οποία απέχει και από τις εκλογές. Η τελευταία αυτή εξέλιξη, σε συνδυασμό με την συμμετοχή των προσφύγων

¹²⁷ Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο που παραθέτουμε στο Παράρτημα 2.

¹²⁸ 'Εφημερίς των Βαλκανίων'. Παρασκευή, 07 Δεκεμβρίου 1923.

¹²⁹ Δες Παράρτημα 3.

¹³⁰ Το ίδιο μέτρο εφαρμόστηκε και για τους Μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης.

στις εκλογές -για πρώτη φορά- δημιουργεί νέες δυναμικές. Τα φύλλα της ΕτΒ φιλοξενούν καθημερινά «Γνωστοποιήσεις», προερχόμενες από το Γραφείο του Συνδέσμου Φιλελεύθερων Δημοκρατικών.¹³¹ Ενδεικτικά παραθέτουμε τη δομή μιας από αυτές:

«ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΙΣ»

Προς ευκολίαν των εκλογέων ιδρύσαμεν Γραφεία εις διάφορα τμήματα της πόλεως, όπου προσερχόμενοι εκλογείς μετά των βιβλιαρίων των θα μανθάνωσι τον αριθμόν υπό τον οποίον είνε εγγεγραμμένοι εις τους καταλόγους και το εκλογικόν τμήμα, όπου θα ψηφίσωσι.

Τα Γραφεία λειτουργούσιν εις τα εξής μέρη:

.....
Επίσης τα εξής Γραφεία δια τους πρόσφυγας:

.....
11) Σύλλογος Ποντίων, 12) Σύλλογος Μικρασιατών, 13) Σύλλογος Θρακών,
14) Παμμικρασιατική Ένωσις.

Εκ του Γραφείου
Σύνδεσμος Φιλελεύθερων Δημοκρατικών»¹³²

Επιπλέον, δεν λείπουν και οι μεμονωμένες ανακοινώσεις-προσκλήσεις που απευθύνονται προς τους πρόσφυγες από τους αντίστοιχους Συλλόγους τους, με σκοπό την ενημέρωση γύρω από την εκλογική διαδικασία και φυσικά τη διανομή ψηφοδελτίων.

Δηλωτική των νέων εκλογικών συνθηκών και διαδικασιών είναι η καταχώρηση διαφήμισης¹³³ της ίδιας της ΕτΒ, όπου αναφέρεται ότι το Καλλιτεχνικό τυπογραφείο της εφημερίδας εκτελεί παραγγελίες ψηφοδελτίων των συνδυασμών αλλά και εκλογικών προγραμμάτων. Όλα αυτά βέβαια έγιναν απαραίτητα τόσο λόγω της δοκιμαστικής εισαγωγής της χρήσης του ψηφοδελτίου, όσο και από τη μαζική, και πρώτη, συμμετοχή των προσφύγων στις εκλογές.

β. Η προεκλογική κίνηση των Ισραηλιτών

Η κατάσταση στους κόλπους της ισραηλιτικής Κοινότητας ήταν «εκρηκτική». Από τα δημοσιεύματα¹³⁴ προβάλλει ανάγλυφη η εικόνα της σύγκρουσης μεταξύ της ισραηλιτικής Κοινότητας, για την ακρίβεια του Κοινοτικού Συμβουλίου της, από τη μία, και των Ισραηλιτικών οργανώσεων και της αντιπροσωπείας του Ισραηλιτικού τμήματος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Θεσσαλονίκης, από την άλλη. Πιο συγκεκριμένα στα τέλη Νοεμβρίου του 1923, το Συμβούλιο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης εξέδωσε απόφαση, με την οποία τασσόταν υπέρ της συμμετοχής στις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου.

Ένα άρθρο με τίτλο «Η ΑΠΟΧΗ ΤΩΝ ΙΣΡΑΗΛΙΤΩΝ»,¹³⁵ έρχεται να αναδείξει την κατάσταση, αλλά και να "κλειδώσει" την αποχή των Ισραηλιτών από τις εκλογές. Σε αυτό δημοσιεύεται μια διαμαρτυρία των Ισραηλιτικών οργανώσεων

---

¹³¹ Ο συνδυασμός των Φιλελεύθερων Δημοκρατικών στο *Παράρτημα 9*.

¹³² *Έφημερίς των Βαλκανίων*. Παρασκευή, 14 Δεκεμβρίου 1923.

¹³³ *Δες Παράρτημα 4*.

¹³⁴ *Δες Παράρτημα 5*.

¹³⁵ *Έφημερίς των Βαλκανίων*. Κυριακή, 02 Δεκεμβρίου 1923

σε σχέση με την Κοινοτική απόφαση για τη συμμετοχή στις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου.

«Οι υπογεγραμμένοι, βαθέως θλιβέντες εκ της αναμείξεως του Κεντρικού Συμβουλίου και της γενικής Συνελεύσεως εις μίαν υπόθεσιν πολιτικήν, ως η συμμετοχή των ισραηλιτών εις τας προσεχείς εκλογάς, και αποδοκιμάζοντες με όλας των τας δυνάμεις την στάσιν του Συμβουλίου και της Συνελεύσεως, την οποία χαρακτηρίζουν ως μίαν απόπειραν πίεσεως μη επιτρεπομένης., επί των Ισραηλιτών εκλογέων, ζητούν από το Συμβούλιον και την Κοινότητα όπως τεθούν απολύτως εκτός του ζητήματος, και διαπιστώνουν την απόφασίν των, ότι η αξιοπρέπεια και το συμφέρον το καλώς ευνοούμενον όλου του εβραϊκού κόσμου, επιβάλλουν την απόλυτον αποχή των από τας εκλογάς αυτάς συνεπεία εφαρμογής υπό της Κυβερνήσεως, του χωριστού εκλογικού συνδυασμού, πράγμα το οποίον αποτελεί εξαιρετικόν μέτρον άνευ προηγουμένου».

Εδώ, στις τελευταίες γραμμές διατυπώνεται το βασικό επιχείρημα. Η εφαρμογή του μέτρου του χωριστού εκλογικού συνδυασμού, επιστρατεύεται για να ενισχύσει ή να «παράγει» την αποχή! Στη συνέχεια του ίδιου άρθρου οι περαιτέρω ενέργειες των Ισραηλιτών «απέχιδων» παραθέτονται με βάση τις πληροφορίες που δημοσιεύονται στην ισπανοεβραϊκή εφημερίδα *Οπινιόν*.

«Κατά τας πληροφορίας της ‘Οπινιόν’ επήλθε συνεννόησις μεταξύ της Ομοσπονδίας των Εβραϊκών Συνεταιρισμών και του Κομμουνιστικού κόμματος, αφ' ενός και της Σιωνιστικής Ομοσπονδίας αφ' ετέρου, εν σχέσει με την τηρητέαν τακτικήν εναντίον των διευθυνόντων την Ισραηλιτικήν Κοινότητα.»

Λίγες μέρες μετά, την Πέμπτη 6 Δεκεμβρίου, το Κοινοτικό Συμβούλιο συνεδριάζει εκτάκτως και εκδίδει μια ανακοίνωση βάση της οποίας τονίζεται ότι η απόφαση για την συμμετοχή στις εκλογές δεν πάρθηκε από το Συμβούλιο, αλλά από την Κοινοτική Συνέλευση. Η στρατηγική αυτή, της μετάθεσης του βάρους της απόφασης στη Συνέλευση, προκύπτει αβίαστα από τον ελιγμό αυτόν. Στο ίδιο δημοσίευμα¹³⁶ η *Εφημερίδα των Βαλκανίων* καταγράφει ότι βάσει των πληροφοριών της οι Ισραηλιτικές Οργανώσεις στο σύνολό τους τάχθηκαν υπέρ της αποχής και υπέβαλαν σχετικό ψήφισμα στο Κοινοτικό Συμβούλιο.

Με βάση όλα τα δεδομένα των αφηγήσεων που συναντούμε στα φύλλα της ΕτΒ, κατά την προεκλογική περίοδο, προκύπτει μια αναπαράσταση της επικρατούσας κατάστασης. Το Κοινοτικό Συμβούλιο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, είτε υπό πίεση - του καθεστώτος- είτε με δική του πρωτοβουλία -για να τα έχει «καλά» με την Κρατική Εξουσία- τάχθηκε υπέρ της συμμετοχής, της νομιμοφροσύνης. Από την άλλη πλευρά, οι αντιδράσεις των Ισραηλιτικών Οργανώσεων και του Ισραηλιτικού τμήματος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Θεσσαλονίκης μπορούμε να υποθέσουμε ότι αναπαριστούν την κυρίαρχη βούληση των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης. Μετά τις εκλογές οι υποθέσεις θα γίνουν, όπως θα δούμε, «βεβαιότητες».

---

¹³⁶ Δες Παράρτημα 6.

γ. Οργάνωση - τμήματα

Από τις ανακοινώσεις που περιλαμβάνονται στην *Εφημερίδα Των Βαλκανίων* προκύπτει ότι «τα τμήματα και τα καταστήματα εις τα οποία θα ψηφοφορήσωσι κατά τας προσεχείς εκλογάς, κατά τα στοιχεία οι εκλογείς του Δήμου Θεσσαλονίκης» ήταν συνολικά 68. Από αυτά στα 23 (από το 1^ο έως και το 23^ο) πρώτα ψήφιζαν όλοι οι δημότες Θεσσαλονίκης πλην των Ισραηλιτών και των Προσφύγων. Οι Ισραηλίτες δημότες Θεσσαλονίκης είχαν 4 τμήματα ¹³⁷ (από το 55^ο έως και το 58^ο) -και ξεχωριστό Εκλογικό Σύλλογο-, ενώ οι πρόσφυγες 31 (από το 24^ο έως και το 54^ο) για όσους δεν ήταν ακόμη δημότες Θεσσαλονίκης και 10 (από το 59^ο έως και το 68^ο) για όσους πρόσφυγες ήταν δημότες Θεσσαλονίκης και κάτοικοι των προσφυγικών συνοικισμών. Συνολικά δηλαδή στους πρόσφυγες αναλογούσαν 41 τμήματα.

Το Σάββατο 1^η Δεκεμβρίου του 1923, ο Δήμαρχος Θεσσαλονίκης, Πέτρος Συνδίκας, εκδίδει «ανακοινωθέν» με τίτλο «ΠΟΥ ΘΑ ΨΗΦΙΣΩΜΕΝ». Με αυτό, γνωστοποιεί στους εκλογείς του Δήμου Θεσσαλονίκης και στους πρόσφυγες -εδώ φαίνεται ότι τους Ισραηλίτες μάλλον τους τοποθετεί στους Δημότες Θεσσαλονίκης, όπως και ήταν, όμως, αυτό δεν παύει να αντιφάσκει με τον ξεχωριστό εκλογικό σύλλογο- ότι βάσει απόφασης της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης καθορίστηκαν τα εκλογικά τμήματα του δήμου στα οποία οι εκλογείς θα ψηφίσουν σύμφωνα με το πρώτο «στοιχείο» του ονοματεπώνυμού τους. Αντίτυπα της απόφασης στάλθηκαν, όπως σημειώνει ο Δήμαρχος, στα Σωματεία και στους Συλλόγους για να αναρτηθούν στους χώρους τους αλλά υπάρχουν και στο Δημαρχείο, απ' όπου μπορούν να προσέρχονται και να πληροφορούνται το τμήμα που ασκούν το εκλογικό τους δικαίωμα.

Στις 5 Δεκεμβρίου ένα ακόμη «ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ»¹³⁸ ενημερώνει τους ψηφοφόρους γύρω από την διαδικασία ψηφοφορίας «δια ψηφοδέλιου», η οποία όπως προαναφέραμε εφαρμόζεται πειραματικά και για πρώτη φορά στις εκλογές του 1923 στη Θεσσαλονίκη και στις Νέες Χώρες, την Αθήνα και τον Πειραιά.¹³⁹

«Φέρομεν εις γνώσιν των εκλογέων προς οδηγίαν αυτών, ότι την ημέραν της ψηφοφορίας έκαστος εκλογεύς θα εισέρχεται εις το εκλογικόν Κατάστημα ένθα θα εγκλείη εντός φακέλλου παραδιδομένου εις αυτόν υπό της Εφορευτικής Επιτροπής του εκλογικού Τμήματος, το ψηφοδέλιον, και θα ρίπτη αυτό ιδιοχείρως εις το κιβώτιον.

Το ψηφοδέλιον θα περιλαμβάνει τόσα ονόματα όσος είναι ο αριθμός των εκλεκτέων πληρεξουσίων εκ των ανακηρυχθέντων υποψηφίων του νομίμου αριθμού, τα πέραν τούτου τυχόν αναγραφόμενα εν τω ψηφοδέλιω ονόματα δεν λαμβάνονται υπόψη.

Ψηφοδέλτια περιέχοντα και ονόματα μη ανακηρυγμένων υποψηφίων, ισχύουσι μόνο δια τα μέχρι του νομίμου αριθμού των υφ' εκάστου εκλογέως ψηφιζομένων περιεχόμενα κατά σειράν εγγραφής ονόματα ανακεκρυγμένων υποψηφίων.»

¹³⁷ Στο Παράρτημα 7, παραθέτουμε αναλυτικά τα εκλογικά τμήματα των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης, όπως αυτά δημοσιεύθηκαν στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, στις 15 Δεκεμβρίου 1923.

¹³⁸ *Εφημερίς των Βαλκανίων*. Τρίτη, 11 Δεκεμβρίου 1923

¹³⁹ Η ψηφοφορία γίνεται ακόμη με σφαιρίδια στην Παλαιά Ελλάδα.

Ενώ, μόλις στις 11 Δεκεμβρίου, ο Δήμαρχος Θεσσαλονίκης, Πέτρος Συνδίκας, ανακοινώνει ότι:

«Συνεπεία της υπ' αριθ. 18678 ε.ε. διαταγής της νομαρχίας Θεσσαλονίκης, δια προκληθέντος Ν. Διατάγματος επιτρέπεται εις τους εκλογείς να εγγράψωσιν εις τα ψηφοδέλτια ένα επιπλέον υποψηφίον καθ' εκάστην δεκάδα αριθμού εκλεκτέων πληρεξουσίων ή κλάσμα αυτής. Συνεπώς εις τα ψηφοδέλτια θα εγγράφωσι 33 ονόματα υποψηφίων αντί 29 άτινα έδει να εγραφώσιν.»¹⁴⁰

Την Παρασκευή 14 Δεκεμβρίου, δύο μόλις μέρες πριν από τις εκλογές, δημοσιεύεται στην ΕτΒ, μια ανυπόγραφη «ειδοποίηση», με την οποία ειδοποιούνται όσοι πρόσφυγες έχουν απολυτήριο στρατού και δεν έχουν λάβει εκλογικό βιβλιάριο ότι μπορούν να ψηφίσουν με τα απολυτήριά τους. Η μόνη προϋπόθεση είναι στα τελευταία να αναγράφεται ως τόπος διαμονής «η Θεσσαλονίκη ή πόλις της Μικράς Ασίας ή Ανατολικής Θράκης». Καλούνται, λοιπόν, να περάσουν από τη Νομαρχία το ταχύτερο δυνατό για να θεωρήσουν τα απολυτήριά τους.

δ. Η ημέρα των εκλογών- Τα αποτελέσματα

Την ημέρα των εκλογών η ΕτΒ δημοσιεύει στην πρώτη σελίδα κεντρική στήλη με τίτλο «ΟΙ ΑΠΕΧΟΝΤΕΣ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ ΠΡΟΔΙΔΟΥΝ ΤΑΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΩΝ» και συνεχίζει προειδοποιώντας ότι όποιος θα απέχει θέλει την «ΥΠΟΔΟΥΛΩΣΗ της ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ», τον «ΕΞΕΥΤΕΛΙΣΜΟ της δραχμής», και «το φθάσιμο των συνόρων μας στον Αλιάκμονα και πιο πέρα». Αυτή είναι η μόνη σημασία της αποχής σύμφωνα με τον αρθρογράφο.

Σε ένα άλλο δημοσίευμα αναφέρονται «όλες οι πληροφορίες» από τα εκλογικά τμήματα και τους συνοικισμούς, έτσι όπως παρουσιάζονται από την ΕτΒ. Τα πράγματα, όμως, ήταν μάλλον διαφορετικά όπως θα δούμε στο κεφάλαιο Ερμηνείες.

«ΕΙΣ ΤΑ ΤΜΗΜΑΤΑ

Γεμάτα τα τμήματα από κόσμου σπεύδοντα να ψηφίση. Έξω από κάθε τμήμα μια σειρά, μια σειρά ανυπομονούσα να προφθάση.

ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥΣ

Μας τηλεφωνούν εκ Καλαμαριάς εκ του Συνοικισμού Χαριλάου της Τούμπας του Λεμπέτ και του Χαρμανκιού ότι ο ενθουσιασμός των προσφύγων είναι ακράτητος. Όλοι προσέρχονται να ψηφίσουν κατά χιλιάδας.»

Τα πρώτα αποτελέσματα που δημοσιεύονται στην ΕτΒ, είναι τα συνολικά αποτελέσματα «ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ»¹⁴¹, την Πέμπτη 20 Δεκεμβρίου. Τα παραθέτουμε αυτούσια:

¹⁴⁰ 'Εφημερίς των Βαλκανίων. Σάββατο, 15 Δεκεμβρίου 1923

¹⁴¹ 'Εφημερίς των Βαλκανίων. Σάββατο, 08 Δεκεμβρίου 1923

«ΑΝΑΚΗΡΥΞΙΣ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ

Σήμερα π.μ. εγένετο η ανακήρυξις των υποψηφίων της περιφέρειας Θεσσαλονίκης υπό του αρμοδίου Πρωτοδικείου. Ανεκηρύχθησαν άπαντες οι υποβαλλόντες αιτήσεις ανερχόμενοι εις 78.»

«Περατωθείσης της διαλογής εις όλα τα τμήματα της πόλεως Θεσσαλονίκης εξήχθησαν τα εξής αποτελέσματα.

Εψηφισαν εν όλω **21.182**. Έλαβον ψήφους κατά σειράν οι εξής:

Ελευθέριος Βενιζέλος **19315**, Κοσμίδης Γεώργιος **19139**, Χατζηκυριακού Γεώργιος **19121**, Φίλιανδρος Κωνσταντίνος **19116**, Δημάδης Δημήτριος **19116**, Κίρκος Μιχαήλ **19106**, Μπιράκης Ανδρέας **19108**, Βαγιάνος Κωνσταντίνος **19106**, Γονατάς Ευστράτιος **19106**, Ανασιάδης Ιορδάνης **19101**, Αλεκτορίδης Γεώργιος **19100**, Πασσαλίδης Ιωάννης **19098**, Καλλιδόπουλος Περικλής **19096**, Κωνσταντινίδης Γεώργιος **19094**, Πάγκαλος Θεόδωρος **19091**, Διαμαντόπουλος Παναγιώτης **19090**, Βαρβαγιάννης Ιωάννης **19080**, Βαρδάκας Στέφανος **19075**, Τερζόγλου Νικ. **19074**, Τσακμάνης Σεραφείμ **19074**, Ευθυμιάδης Δημήτριος **19071**, Αναστασιάδης Ξενοφών **19066**, Ιασιωνίδης Λεωνίδα **19063**, Πίπιος Χρήστος **19062**, Σαμαράς Μιχαήλ **19061**, Γεωργιάδης Παντελής **19057**, Πλατσούκας Ιωάννης **19053**, Πετσάλης Ιωάννης **19046**, Αγγελάκης Κωνσταντίνος **19009**, Ανδρεάδης Θεόδωρος **18799**, Γρ. Τούλας Παπανικολάου **1580**, Αλεξ. Παγκόπουλος **1575**, Ευάγ. Ευαγγέλου **1570**, Θεόδ. Ρηγηνός **1565**, Νικ. Σαργολόγος **1556**, Παντ. Σακελλαρίου **1551**, Βασίλης Ευρόπουλος **1550**, Κωνστ. Ασπρόπουλος **1543**, Λεων. Χαϊλάζης **1543**, Αριστ. Παπαδόπουλος **1533**, Ιωάννης Ταχογιάννης **1532**, Δημ. Αδαμίδης **1531**, Θεόδ. Παρασκευάς **1505**, Ιωσήφ Παπαδόπουλος, **493**, Δημ. Αβράσογλου **387**, Συμ. Γούδα **211**, Νικ. Καστρέτσιος **125**, Ιωάν. Δανιηλίδης **115**, Χρ. Βουρδουνάς **114**, Βασ. Βασιλικός **110**, Στεργ. Ιατρόπουλος **105**, Αστερ. Σταυρούδης **105**, Θωμ. Σλώμης **97**, Διον. Πελέκης, **93**, Γεώργιος Πεντζίκης **91**, Δημ. Σαχινίδης **89**, Αντ. Ζώτος **89**, Αριστ. Τίκας **88**, Αντ. Λεονάρδος **87**, Διογ. Καμάρης **87**, Βασίλης Πλαστήρας **86**, Αθαν. Τανούλης **84**, Ακρ. Τσολάκης **80**, Νικ. Γκριμούλης **79**, Ευ. Μανδίκας **77**, Ι. Σαμουηλίδης **25**, Ι. Αλχανάτης **25**, Ιακ. Λευής **23**, Ιωαν. Σαΐας **20**, Ι. Άντζελ **18**, Αβρ. Ελιακεΐμ **17**, Ναθ. Αλφανταρή **13**, Ι. Φλωρεντίν **4**.»

Ο μέσος όρος των ψήφων που έλαβαν οι Φιλελεύθεροι Δημοκρατικοί ήταν 19.083, και η διαφορά του πρώτου από τον τελευταίο 516 ψήφοι. Στον συνδυασμό του ΚΚΕ, ο μέσος όρος ψήφων ήταν 1.548, ενώ η διαφορά του πρώτου από τον τελευταίο, μόλις 75 ψήφοι.¹⁴²

Στις 22 Δεκεμβρίου βρίσκουμε στην ΕτΒ, μία στήλη με τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του Νομού Θεσσαλονίκης.¹⁴³ Σύμφωνα με το δημοσίευμα σε ολόκληρο το νομό ψήφισαν 49.817 εκλογείς. Ο μέσος όρος του Συνδυασμού των Φιλελεύθερων Δημοκρατικών ήταν 41.547 ψήφοι, ενώ η διαφορά του πρώτου από τον τελευταίο μόλις 953 ψήφοι.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι τέσσερις (4) Εβραίοι βουλευτές που εξελέγησαν, δεν αναφέρονται μέσα σε αυτή την στήλη! Σύμφωνα, όμως, με το πρωτόκολλο Ορκωμοσίας, της Τετάρτης 2 Ιανουαρίου 1924, στους υπογεγραμμένους πληρεξούσιους της «Δ' εν Αθήναις Συντακτικής Συνελεύσεως», δίπλα στα ονόματα των εκλεγμένων με τον συνδυασμό των Φιλελευθέρων Δημοκρατικών, βρίσκουμε σε αλφαβητική σειρά τα εξής ονόματα: «**Ισαάκ Αλχανάτης, Ιάκωβος Λεβή, Ιωσήφ**

Σύμφωνα με το προηγούμενο παράθεμα οι υποψήφιοι ήταν 78, όμως, στα δημοσιευμένα αποτελέσματα της *Έφημερίς των Βαλκανίων* της Πέμπτης 20 Δεκεμβρίου 1923 οι αναγραφόμενοι υποψήφιοι της Πόλης της Θεσσαλονίκης είναι 73.

¹⁴² Δες Παράρτημα 10.

¹⁴³ Δες Παράρτημα 11.

Ηλία Σαΐας, Ιησούς Σαμουηλίδης». Αυτοί ήταν οι τέσσερις αντιπρόσωποι που εξελέγησαν από τον ξεχωριστό *Εκλογικό Σύλλογο Ισραηλιτών*.¹⁴⁴

Ο Ιωσήφ Ηλία Σαΐας, ένας από τους τέσσερις Εβραίους βουλευτές που εξελέγησαν στις εκλογές του 1923, είχε χρηματίσει πράκτορας της Βενιζελικής Αστυνομίας και στη συνέχεια πληροφοριοδότης του Υπουργείου Εξωτερικών, το 1919.¹⁴⁵ Λαμβάνοντας υπόψη το κλίμα της εποχής, την αποχή ακόμη και του κομμουνιστικού τμήματος των Εβραίων της πόλης, αλλά και το σχεδόν μηδενικό ποσοστό συμμετοχής Εβραίων -στις εκλογές του 1923- μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι και οι τέσσερις εκλεγμένοι αντιπρόσωποι των Εβραίων, στην Δ' Συντακτική Εθνοσυνέλευση, ήταν δοτοί από τη Βενιζελική εξουσία.

ε. Ερμηνείες για τις εκλογές του 1923

Σχετικά με τις εκλογές του 1923, μπορούμε να συνάγουμε ορισμένα ερμηνευτικά συμπεράσματα. Καταρχήν, το μεγαλύτερο ποσοστό των εκλογέων των εκλογών του 1923, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ήταν πρόσφυγες. Αυτό προκύπτει τόσο από τις «διευκολύνσεις» που τους παρείχαν -δικαίωμα ψήφου με απολυτήριο στρατού κλπ- όσο και από τις προετοιμασίες που φαίνεται να πραγματοποιούνται για την όσο το δυνατόν μαζικότερη συμμετοχή τους. Επιπλέον, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, το σύνολο των ανδρών προσφύγων στο Δήμο Θεσσαλονίκης είναι 54.096. Αν λοιπόν υπολογίσουμε τους δυνάμει ψηφοφόρους το 1923 -βάσει της ηλικιακής κατανομής- έχουμε έναν αριθμό γύρω στους 20.000. Όλοι οι ψηφοφόροι του Δήμου Θεσσαλονίκης το 1923 ήταν 21.182. Λαμβάνοντας υπόψη ακόμη και την αποχώρηση των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης -2.065 ψηφοφόροι το 1920- που είχαν φύγει πριν τις εκλογές, η αποχή παραμένει μεγάλη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συνδυασμός των Φιλελεύθερων - Δημοκρατικών, όπου οι υποψήφιοι των προσφύγων εμφανίζουν ίση δύναμη με τους γηγενείς υποψήφιους.¹⁴⁶ Οι μέσοι όροι των προσφύγων και των γηγενών τόσο σε επίπεδο νομού όσο και σε επίπεδο δήμου Θεσσαλονίκης έχουν απόκλιση μερικών δεκάδων ψήφων. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί είτε με μια συμπαγή ψήφο των Βενιζελικών εν γένει, είτε -μάλλον- με μια «ευλαβική τήρηση της γραμμής» από τη μεριά των προσφύγων σε συνδυασμό με την εφαρμογή της δια ψηφοδελτίου ψήφου.

Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης απείχαν. Απείχαν, όμως, για δικούς τους λόγους περισσότερο παρά για λόγους παρεμφερείς με αυτούς των Φιλοβασιλικών. Ο ξεχωριστός εκλογικός σύλλογος, και οι διευκολύνσεις και τα προνόμια προς όφελος των προσφύγων, οδήγησαν τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης στην αποχή. Απείχε ακόμη και το Εβραϊκό τμήμα του Κομμουνιστικού Κόμματος, αν και θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία αυτή για να εκλέξει αντιπροσώπους, όμως, υπήρχαν όπως φαίνεται σημαντικότεροι λόγοι για τη μη συμμετοχή. Όπως προαναφέραμε, οι τέσσερις αντιπρόσωποι που εξελέγησαν από τον *Εκλογικό Σύλλογο Ισραηλιτών* ήταν μάλλον δοτοί από τη Βενιζελική παράταξη και αυτό εξηγεί και τις μερικές δεκάδες ψήφους που απέσπασαν.

Αξίζει, τέλος, να σημειώσουμε ότι στις 19 Δεκεμβρίου, το Συμβούλιο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης υποβάλλει παραίτηση, μετά από έντονες

¹⁴⁴ Το 1923 είναι η μοναδική φορά που ο σύλλογος εκλέγει τέσσερις αντιπροσώπους, από το '23 και μετά οι εκπρόσωποι μειώνονται στους δύο.

¹⁴⁵ Kitsikis, Dimitri. *Propagande et Pressions en Politique Internationale: La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix, (1919-1920)*, Presses Universitaires de France, Paris 1963. Σελ. 427-430.

¹⁴⁶ Δες *Παράρτημα 12*.

πίεσεις της σιωνιστικής μερίδας της Κοινότητας. Ενώ ήδη από τις 24 Δεκεμβρίου - οκτώ ημέρες μετά τις εκλογές και την αποχή των Εβραίων- επιτροπή της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης συναντά τον Πάγκαλο. Η Εφημερίδα των Βαλκανίων αναφέρει σχετικά.

«Επιτροπή του Ισραηλιτικού Κοινοτικού Συμβουλίου, επεσκέφθη χθες τον στρατηγόν κ. Πάγκαλον, τον οποίον συνεχάρη επί τη εκλογή του, ευχηθείσα περίοδον ευημερίας και προόδου δια την Ελλάδα.»

Άλλωστε, η ζωή στην πόλη της Θεσσαλονίκης συνεχίζεται...

III. Ερμηνείες και συμπεράσματα

Η Θεσσαλονίκη δεν υπήρξε «καθαρά Ελληνική» στην περίοδο που εξετάζουμε. Αριθμητικά υπερτερούσαν οι Εβραίοι Σεφαρντίμ και ακολουθούσαν μωαμεθανοί Τούρκοι, Έλληνες, Αλβανοί, Σλάβοι, Αρμένιοι, Τσιγγάνοι.¹⁴⁷ Ως την 27η Οκτωβρίου του 1912 -και μέχρι την πυρκαγιά του '17- η οικονομία της πόλης βρίσκονταν στα χέρια των Εβραίων. Εβραίοι πολίτες, επάνδρωναν όλα τα κοινωνικά στρώματα. Υπήρχαν Εβραίοι που δούλευαν ως εργάτες σε βιομηχανίες -προλετάριοι- ως και μεγάλοι βιομήχανοι, με όλες τις ενδιάμεσες βαθμίδες. Με αυτά τα δεδομένα η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, όσο και η Παγκόσμια, είχε κάθε λόγο να θεωρεί τη Θεσσαλονίκη μία πλήρη Εβραϊκή κοινωνία, μια πόλη μοντέλο, από την οποία έπρεπε να εμπνευστεί η Παλαιστίνη.¹⁴⁸ Παρόλα αυτά, στη Θεσσαλονίκη που ανοικοδομήθηκε μετά την πυρκαγιά του 1917 κυριαρχούσε το Ελληνικό στοιχείο.

Σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη εξήγηση της εβραϊκής εκλογικής συμπεριφοράς, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης είδαν αρνητικά την «απελευθέρωση» της πόλης από τον Ελληνικό στρατό. Αποσκοπούσαν στη διεθνοποίηση της πόλης και την εμπορική εξάπλωσή της. Ουσιαστικά, στις εκλογές του 1915 και του 1920, μέσα σε διαφορετικά διεθνή πλαίσια, καταψήφισαν την Ελληνική Κυριαρχία και εκδήλωσαν με αυτό τον τρόπο την αντίθεσή τους στη νέα τάξη πραγμάτων, που είχε πλέον εμφανισθεί στην πόλη της Θεσσαλονίκης.¹⁴⁹ Μέσα από την ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς του πληθυσμού στη Θεσσαλονίκη αλλά και αρχειακή έρευνα των πολιτικών εφημερίδων της εποχής, βρίσκω ότι η πολιτική συμπεριφορά των εβραίων της Θεσσαλονίκης δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας *αυτόματης* απόρριψης του Ελληνικού εθνικισμού. Οι Εβραίοι ψηφοφόροι τόσο στις εκλογές του 1915 όσο και του 1920, ψήφισαν το συνδυασμό που εκπλήρωσε τα αιτήματά τους, αντίστοιχα με τις διαφορετικές εντάξεις τους (σιωνιστές, σοσιαλιστές ή και τα δύο).¹⁵⁰ Σε ένα

¹⁴⁷ Θεσσαλονίκη, 1850-1918, Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων, μτφρ. Γιώργος Καλαμάντης, Εκάτη, 1994.

¹⁴⁸ Οπ. Προηγ. Μόλχο, Ρένα, Η αναγέννηση, σελ.81-85.

¹⁴⁹ Manrogordatos, George. Ο.π., σελ.231,237.

¹⁵⁰ Μέσα από το υλικό και την ανάλυσή του, νομίζω ότι γίνεται φανερό ότι κατά την περίοδο της μετάβασης της πόλης από μια Αυτοκρατορία σε μια βασιλευόμενη δημοκρατία έχουμε και έναν εκδημοκρατισμό στις δομές της Εβραϊκής κοινότητας. Μια αμφισβήτηση του παλαιότερου τρόπου λήψης αποφάσεων και παραγωγής πολιτικής από τον αρχιραβίνο ή μια ελίτ ισχυρών που κατάφερναν μέσα από προσωπικές σχέσεις και δίκτυα πελατείας να αναπαράγουν την πολιτική και οικονομική τους εξουσία. Με αυτό δεν υποστηρίζω ότι αυτά ανήκουν πλέον στο παρελθόν κατά την υπό εξέταση εποχή, κάθε άλλο. Απλώς, θέλω να τονίσω ότι η εκλογική και γενικότερη πολιτική συμπεριφορά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης είναι παράλληλη με ένα γενικότερο κύμα εκδημοκρατισμού των δομών κοινωνικής

δεύτερο επίπεδο ανάλυσης η πλειοψηφία των πολιτών της Εβραϊκής κοινότητας (σιωνιστές και σοσιαλιστές) τάχθηκαν με το κόμμα που εμφανιζόταν ως λιγότερο συνυφασμένο με την ιδεολογία της εθνικής ολοκλήρωσης (στην προκειμένη περίπτωση το Λαϊκό Κόμμα), γιατί αυτό εξυπηρετούσε τους οικονομικούς στόχους τους αλλά και τη διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας. Στις εκλογές του 1923, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στη σκιά των εκλογών του 1920 και της Μικρασιατικής Καταστροφής, το μεγαλύτερο ποσοστό των εκλογέων ήταν πρόσφυγες, ενώ οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης απείχαν από τις εκλογές. Στο συνδυασμό των Φιλελεύθερων - Δημοκρατικών, οι υποψήφιοι των προσφύγων εμφάνισαν ίση δύναμη με τους γηγενείς υποψήφιους. Πρόκειται μάλλον για μια «ευλαβική τήρηση της γραμμής» από τη μεριά των προσφύγων σε συνδυασμό με την εφαρμογή της διαψηφοδελτίου ψήφου. Χαρακτηριστικό της φόρτισης που επικρατούσε στις εκλογές αυτές είναι το παρακάτω απόσπασμα από την Εφημερίδα των Βαλκανίων, το οποίο δημοσιεύεται την ημέρα των εκλογών το 1923 και συνδέει τις δύο εκλογικές αναμετρήσεις με ιδιαίτερο τρόπο:

"Και ήτο την πρώτην Νοέμβριου του 1920 ο καιρός συννεφώδης, θρηνώδης, μαύρος, εγκλείων όλα τα στοιχεία των κακών και όλην την λάβαν της επελθούσης συμφοράς. Και έχει σήμερον από της πρωίας, χυθεί το φως το άπλετον, το φως των ευτυχών ημερών και της νέας ζωής και της αναδημιουργίας και της σωτηρίας. Και είνε το χρώμα του ουρανού τόσον γλυκύ, τόσον κυανού, τόσον γελαστόν, τόσον ελπιδοφόρον. Και η θάλασσα απλώνεται τόσον γαληνιαία, τόσον παιχνιδιάρια, τόσον υπερήφαν. Και ο ήλιος θερμαίνει, θερμαίνει τους συντριμμένους, τους γυμνούς, τους κουρασμένους, τόσον.

Τι διαφορά καιρού από τότε έως σήμερα! Τι διαφορά χρωμάτων και εντυπώσεων! Και ο κόσμος χυμένος εις τους δρόμους αισθανόμενος πολύ βαθύτερον από όσον εφαντάσθημεν την σημασίαν της σημερινής ημέρας. Ψηφίζει. Ψηφίζει, δεν απέχει. Ψηφίζει, δεν αντιδρά. Ψηφίζει και δεν κρύπτεται, δεν φοβείται, και δεν υποχωρεί προ των φασμάτων, προ των δαιμόνων.

Και είναι ασφαλώς ολίγοι, ολιγοστοί, μετρημένοι και μυαροί, οι κίτρινοι, οι εμπαθείς, οι ανέλληνες, που απέχουν. Και αυτών τα ονόματα θα έχει λάβει υπό σημείωσιν ο ελληνικός λαός, δια να γνωρίζει και να ξεχωρίζει του λοιπού τα ερίφια."

Η συστηματική προσπάθεια που κατέβαλε αρχικά ο Βενιζέλος ούτως ώστε να αφομοιώσει (ή τουλάχιστον να ενσωματώσει) την εβραϊκή κοινότητα στον ελληνικό εθνικό κορμό απέτυχε για τρεις κυρίως λόγους: πρώτον, το σιωνιστικό κίνημα είχε ήδη αναπτυχθεί στους κόλπους της κοινότητας. Δεύτερον, τα μέλη της Φεντερασιόν ήταν εχθρικά προδιαθετημένα έναντι οποιασδήποτε εθνικής ταύτισης που θα υπονόμει την επιτυχία του διεθνούς εργατικού κινήματος για το οποίο εργάζονταν. Τρίτον, η συρροή προσφύγων στην πόλη ανέτρεψε τις προηγούμενες ισορροπίες. Το Αντιβενιζελικό μπλοκ προσεταιρίστηκε τα αιτήματα της Εβραϊκής κοινότητας και στράφηκε εναντίον των προσφύγων σε μεγάλο βαθμό ως αντίδραση προς το Βενιζελισμό. Στη συνέχεια ο εκλογικός αντιβενιζελισμός της πλειοψηφίας της Εβραϊκής κοινότητας παρήγαγε, ή τουλάχιστον χειροτέρευσε, και την αρνητική

οργάνωσης στην Ευρώπη. Τόσο το σοσιαλιστικό κίνημα όσο και το σιωνιστικό στρέφονταν ενάντια στις παλιές δομές εξουσίας και κοινωνικής οργάνωσης και επιδιώκουν ρήξεις και ανατροπές με την πραγματικότητα.

στάση των τοπικών βενιζελικών παραγόντων και οδήγησε σε ακρότητες. Η χρήση εθνικιστικού λόγου διευκολύνθηκε υπό αυτές τις εξελίξεις. Οι Βενιζελικοί μπορούσαν, πλέον, να κατηγορήσουν τους Αντιβενιζελικούς ότι συνεργάζονται με του αλλοεθνείς (εβραίους) ενάντια στους έλληνες (πρόσφυγες)! Έτσι, σταδιακά, ακόμη και οι αφομοιωτικοί-μετριοπαθείς Εβραίοι της κοινότητας που συστρατεύθηκαν αρχικά με τον Βενιζέλο στράφηκαν εναντίον του.

IV. Παραρτήματα

Α' μέρος

Παράρτημα 1

Περιλαμβάνει τα ονόματα των υποψηφίων σε σειρά σύμφωνα με τις θετικές ψήφους που έλαβαν:

Σύνολο ψηφοφορησάντων εις τας πέντε Υποδιοικήσεις πλην Χαλκιδικής: 30.762.

Κεμαλεδίν	19.925	Πάλλης	12.946
Θεοδωρίδης	19.871	Τσακμάνης	12.878
Δραγούμης	19.808	Ρακτιβάν	12.815
Γρόλιος	19.704	Χαλφόν	12.693
Ζαφειρόπουλος Μ.	19.611	Παπανικολάου Γρ.	12.549
Σουλιώτης	19.575	Γρηγοριάδης	12.433
Γιαννούλης	19.484	Σακήρ Χαϊρέ	12.425
Γερμανός	19.328	Δημητράτος	12.340
Σαραφιανός	19.308	Μαλλάχ	12.308
Δουρί Ομέρ	19.199	Γεωργιάδης	12.275
Κουλάνδρου	19.181	Μπιράκης	12.258
Κοτσάνος	19.175	Αρδίτη	11.966
Σεσμπές Αμπτή	19.161	Μπεναρόγιας	11.524
Σαβαρίκας	19.137	Σαργολόγος	11.498
Παπάς	19.101	Κάκης	10.336
Κάκκος	19.067	Παπαγιαννόπουλος	10.239
Χατζηγεωργίου	18.999	Κράλλης	9.842
Πέπο Μαλλάχ	18.825	Παναγάκης	9.488
Σιακή Ι.	18.809	Καλλιδόπουλος	9.239
Χατζηδημητρίου	18.669	Γαρδίκης	9.231
Τσαλόπουλος	18.597	Τζέμης	9.057
Ριζά Αλή	18.586	Δουμπιώτης	8.890
Αλχανάτι	18.573	Μαλούσης	8.831
Αλεξάνδρου	18.430	Συκιώτης	8.809
Παπαζαχαρίου	18.196	Τσερούλης	8.808
Δίγκας	14.334	Χαρισιάδης	8.782
Σαμαράς	14.221	Καμώνας	8.774
Αγγελάκης	13.868	Σακελλαρίου	8.739
Πλατσούκας	13.774	Παπαρδέλης	8.667
Ζάνας	13.763	Πετσάλης	8.556
Παπαγεωργίου	13.728	Βαϊρακτάρης	8.551
Παιονίδης	13.518	Μπαρτζώκας	8.550
Λέτσας	13.412	Μοσχόπουλος	8.213
Κοφίνας	13.399	Ρουμπέν	8.129
Λόγγος	13.352	Βαλίτσης	8.075
Δημάδης	13.350	Παπαδημητρίου	7.971
Ζαφειρόπουλος	13.255	Δαζόπουλος	7.831
Βεχίπ Αλή	13.211	Φλωρεντίν	7.748
Μάρκου	13.112	Ζάχος	7.530
Δεμίρ Αλή	13.112	Λίγδας	7.410
Σαμουηλίδης	13.035	Σουλιωταράς	7.703
Χωναίος	12.986	Χατζηστεργίου	7.701
Παπανικολάου	12.948	Ασαέλ Σαμουήλ	7.382

Μωσέ	7.273	Κιώτης	6.856
Λόντος	7.228	Κάκκοβος	6.841
Αλαλούφ	7.222	Ρόμπαπας	6.834
Ματαλών	7.214	Ιωάννου	6.798
Λουλούδης	7.117	Δάλλας	6.792
Γαβριηλίδης	7.033	Τσιτσικλής	6.777
Τεγόπουλος	6.973	Οικονόμου	6.762
Καπιτζόγλου	6.969	Μπενουζίλιο	6.552
Τσακιράκης	6.921		

Εις τους 12 τελευταίους υποψηφίους καθυστερούν εισέτι τα αποτελέσματα του 7ου τμήματος. Επίσης αι εκλογαί 2 τμημάτων, ήτοι του 13ου και 16ου εματαιώθησαν, θα διεξαχθούν δε κατά την ημέραν, ην θα ορίση το Υπουργείο Εσωτερικών. Ελλείπουσιν αποτελέσματα πόλεως Θεσσαλονίκης 7ου τμήματος των τελευταίων 12 υποψηφίων ήτοι.....

Παράρτημα 2

Ο Συνδυασμός της Αντιπολίτευσης - Λαϊκό Κόμμα

1. Κεμαλεδίν	19.925	15. Παπάς	19.101
2. Θεοδωρίδης	19.871	16. Κάκκος	19.067
3. Δραγούμης	19.808	17. Χατζηγεωργίου	18.999
4. Γρόλιος	19.704	18. Πέπο Μαλλάχ	18.825
5. Ζαφειρόπουλος Μ.	19.611	19. Σιακή Ι.	18.809
6. Σουλιώτης	19.575	20. Χατζηδημητρίου	18.669
7. Γιαννούλης	19.484	21. Τσαλόπουλος	18.597
8. Γερμανός	19.328	22. Ριζά Αλή	18.586
9. Σαραφιανός	19.308	23. Αλχανάτι	18.573
10. Δουρί Ομέρ	19.199	24. Αλεξάνδρου	18.430
11. Κουλάνδρου	19.181	25. Παπαζαχαρίου	18.196
12. Κοτσάνος	19.175	Μέσος όρος: 19.132,76 ψήφοι	
13. Σεσμπές Αμπτή	19.161	Διαφορά πρώτου με τελευταίο: 1.729 ψήφοι	
14. Σαβαρίκας	19.137		

Ο Συνδυασμός του κόμματος των φιλελευθέρων

1. Δίγκας	14.334	16. Σαμουηλίδης	13.035
2. Σαμαράς	14.221	17. Χωναίος	12.986
3. Αγγελάκης	13.868	18. Παπανικολάου	12.948
4. Πλατσούκας	13.774	19. Πάλλης	12.946
5. Ζάνας	13.763	20. Τσακμάνης	12.878
6. Παπαγεωργίου	13.728	21. Ρακτιβάν	12.815
7. Παιονίδης	13.518	22. Χαλφόν	12.693
8. Λέτσας	13.412	23. Γρηγοριάδης	12.433
9. Κοφίνας	13.399	24. Σακήρ Χαϊρέ	12.425
10. Λόγγος	13.352	25. Μαλλάχ	12.308
11. Δημάδης	13.350		
12. Ζαφειρόπουλος	13.255	Μέσος όρος: 13.235,04 ψήφοι	
13. Βεχίπ Αλή	13.211	Διαφορά πρώτου με τελευταίο: 2.026 ψήφοι	
14. Μάρκου	13.112		
15. Δεμίρ Αλή	13.112		

Ο Λαϊκός Επαγγελματικός Συνδυασμός

1. Κάκης	10.336	2. Παπαγιαννόπουλος	10.239
----------	--------	---------------------	--------

3. Τζέμης	9.057	8. Βαλίτσης	8.075
4. Μαλούσης	8.831	9. Φλωρεντίν	7.748
5. Συκιώτης	8.809	10. Χατζηστεργίου	7.701
6. Πετσάλης	8.556	11. Ασαέλ Σαμουήλ	7.382
7. Μπαρτζώκας	8.550		

Ο Συνδυασμός του Σ.Ε.Κ.Ε.

(Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος)

1. Παπανικολάου Γρ.	12.549
2. Δημητράτος	12.340
3. Γεωργιάδης	12.275
4. Μπιράκης	12.258
5. Αρδίτη	11.966
6. Μπεναρόγιας	11.524
7. Σαργολόγος	11.498

Δεν γνωρίζουμε σε ποιο συνδυασμό συμμετείχαν

Κράλλη	9.842	Μωσέ	7.273
Παναγάκης	9.488	Λόντος	7.228
Καλλιδόπουλος	9.231	Αλαλούφ	7.222
Δουμπιώτης	8.890	Ματαλών	7.214
Τσερούλης	8.808	Λουλούδης	7.117
Χαρισιάδης	8.782	Γαβριηλίδης	7.033
Καμώνας	8.774	Τεγόπουλος	6.973
Σακελλαρίου	8.739	Καπιτζόγλου	6.969
Παπαρδέλης	8.667	Τσακιράκης	6.921
Βαϊρακτάρης	8.551	Κιώτης	6.856
Μοσχόπουλος	8.213	Κάκκοβος	6.841
Ρουμπέν	8.129	Ρώμπαπας	6.834
Παπαδημητρίου	7.971	Ιωάννου	6.798
Δαζόπουλος	7.831	Δάλλας	6.792
Σουλιωταράς	7.703	Τσιτσικλής	6.777
Ζάχος	7.530	Οικονόμου	6.762
Λίγδας	7.410	Μπενουζίλιο	6.552

Β' μέρους

Παράρτημα 1

Έφημερίς των Βαλκανίων. Δευτέρα, 26 Νοεμβρίου 1923.

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΥΠΟΨΗΦΙΟΙ ΤΩΝ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ

Προς πρόληψιν οιασδήποτε τυχόν συγχύσεως εξ ανευθύνων δημοσιεύσεων, η Προσφυγική Συνομοσπονδία Μακεδονίας - Θράκης θεωρεί καθήκον να δηλώση, ότι μόνοι επίσημοι και πραγματικοί υποψήφιοι των προσφύγων του Νομού Θεσσαλονίκης, αναδειχθέντες λαϊκή ψήφω δια των εκλογικών συνελεύσεων όλων των κατά περιφέρειας κοινοτικών αντιπροσωπειών ή των αντιπροσώπων των νομαρχιακών περιφερειών, είνε οι εξής αλληλεγγύως υποστηριχθησόμενοι κατά τας βουλευτικές εκλογάς υφ' ολοκλήρου της δυνάμεως των τεσσάρων προσφυγικών ομοσπονδιών.

Μικρασιάται

1) Νικ. Τερζόγλου, 2) Ευστράτιος Γονατάς, 3) Κωνσταντίνος Βαγιαννός, 4) Ιωάννης Ανασιάδης, 5) Νικ. Κοντολέων, 6) Γεώργιος Αλεκτορίδης, 7) Παναγιώτης Διαμαντόπουλος.

Θράκες

8) Πέτρος Αξιωτίδης, 9) Μιχαήλ Κύρκος, 10) Θεολόγος Εξηντάρης, 11) Κωνσταντίνος Φίλανδρος.

Πόντιοι

12) Θεόδωρος Ανδρεάδης, 13) Λεωνίδα Ιασωνίδης, 14) Γεώργιος Κοσμίδης.

Καυκάσιοι

15) Δημήτριος Ευθυμιάδης, 16) Ιωάννης Πασσαλίδης.

Κατ' απόφασιν του Διοικητικού Συμβουλίου της Συνομοσπονδίας.

Ο Προεδρεύων Σύμβουλος

Κ. Μητάκος

Ο Γεν. Γραμματεύς

Π. Λούβαρης

Παράρτημα 2

Έφημερίς των Βαλκανίων. Πέμπτη, 06 Δεκεμβρίου 1923.

ΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΜΑΣ Η ΑΠΟΧΗ

Και η πρωϊνή αντιπολιτευόμενη της πόλεώς μας, έχει την ίδιαν γνώμην με τας Αθηναϊκάς συναδέλφους της ως προς την αποχήν του αντιπάλου πολιτικού κόσμου και του ζητήματος της ψήφου των προσφύγων. Δεν εκπλήσσει κανένα η τακτική της συναδέλφου αυτής. Αλλ' άς έχη ολίγην υπομονήν να ιδή και αυτή πόσον μεγαλείτερον καθίσταται οσημέραι το δικαίωμα των προσφύγων εις τον τόπον αυτόν που ζητούν να νεκροθάβουν μικροί και τραγικοί άνθρωποι, και πόσον...σοβαρά θα είναι η αποχή του περιέργου αντιπάλου κόσμου, δια την οποίαν αποχήν θα ομιλήσουν οι αριθμοί και μόνον οι αριθμοί. Υπομονήν Ολίγην.

Παράρτημα 3

Έφημερίς των Βαλκανίων. Σάββατο, 08 Δεκεμβρίου 1923

ΟΙ ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΙ ΘΕΤΟΥΝ ΥΠΟΨΗΦΙΟΤΗΤΑ

ΑΘΗΝΑΙ 7.- Πλείστοι αντιβενιζελικοί πολιτευταί παρά την αποχήν των αρχηγών των θα κατέλθουν εις τας εκλογάς τόσον εν Αθήναις όσον και εις τας επαρχίας ως εμφανίζεται εκ των καταλόγων των ανακηρυχθέντων υποψηφίων...

ΤΟ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΩΝ

ΑΘΗΝΑΙ 7.- Κατά το υπέρ της συνταγματικής Βασιλείας συγκροτηθησόμενον συλλαλητήριον της προσεχούς Κυριακής προβλέπεται ότι θα επιστρατευθούν και τα περίχωρα των Αθηνών προς τον σκοπόν να παρουσιάσουν όγκον μεγαλείτερον.

Παράρτημα 4

Έφημερίς των Βαλκανίων. Πέμπτη, 13 Δεκεμβρίου 1923

ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ-----
-----ΨΗΦΟΔΕΛΤΙΑ ΣΥΝΔΥΑΣΜΩΝ
ΚΑΙ ΕΝ ΓΕΝΕΙ ΟΛΑ ΤΑ ΕΝΤΥΠΑ
ΕΚΤΕΛΟΥΝΤΑΙ ΤΑΧΕΩΣ
ΕΙΣ ΤΟ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ
ΤΗΣ "ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ"

Παράρτημα 5

Έφημερίς των Βαλκανίων. Παρασκευή, 30 Νοεμβρίου 1923

ΟΙ ΙΣΡΑΗΛΙΤΑΙ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ

Μετά την χθεσινήν απόφασιν της Ισραηλιτικής Κοινότητος περί συμμετοχής της εις τας εκλογάς, συνήλθον χθές το εσπέρας εις έκτακτον σύσκεψιν αι Ισραηλίτικαί οργανώσεις, και αντιπροσωπεία του Ισραηλιτικού τμήματος του κομμουνιστικού κόμματος της πόλεώς μας. Κατά τη σύσκεψιν τούτη συνεζητήθη η απόφασις της Κοινότητος εν σχέσει με την συμμετοχήν των Ισραηλιτών εις τας προσεχείς εκλογάς.

Η συνεδρίασις υπήρξε θυελλώδης. Όλοι οι ρήτορες εκάκισαν την στάσιν της Κοινοτικής αντιπροσωπείας, ήτις ησχολήθη με πολιτικά ζητήματα και εξεδηλώθησαν υπέρ της αποχής. Απεφάσισαν Δε να οργανώσουν συλλαλητήριο λαϊκόν δια να ζητήσουν την παραίτησιν του Κοινοτικού Συμβουλίου.

Σήμερον εις τας 12.30' θα συγκροτηθή νέα σύσκεψις δια την λήψιν οριστικής αποφάσεως.

Παράρτημα 6

Ἐφημερίς των Βαλκανίων. Παρασκευή, 07 Δεκεμβρίου 1923

ΟΙ ΙΣΡΑΗΛΙΤΑΙ ΚΑΙ ΑΙ ΕΚΛΟΓΑΙ

Το Κοινοτικόν Συμβούλιον εξέδωκε μετά την χθεσινήν του συνεδρίαν ανακοινωθέν δια του οποίου γνωρίζει ότι η απόφασις της συμμετοχής εις τας εκλογάς ελήφθη υπό της Κοινοτικής Συνελεύσεως και ουχί υπ' αυτού.

Πληροφορούμεθα ότι αι Ισραηλιτικάί οργανώσεις αίτινες ετάχθησαν υπέρ της αποχής, υπέγραψαν ψήφισμα το οποίον θα υποβληθῆ εις το Κοινοτικόν Συμβούλιον.

Παράρτημα 7

Ἐφημερίς των Βαλκανίων. Σάββατο, 15 Δεκεμβρίου 1923

ΟΙ ΙΣΡΑΗΛΙΤΑΙ ΔΗΜΟΤΑΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

55) Συναγωγή Μπέτ Σαούλ	Α'Β'Γ'Δ'	1918, 1919, 21, 22, και 23.
56) Συναγωγή Μισραχή (Οδός Κύπρου, αριθ. 6).	Ε'Ζ'Η'Θ'Τ'Κ'Λ' Ξ'Ο'Ρ'Τ'Υ'Φ'Ψ'Ω'	>>
57) Συναγωγή Έσχε Σαρφατή (πάροδος οδού Γραβιάς).	Ν'Π'Σ'	>>
58) Ισραηλιτική Σχολή (διασταύρ. Αρτέμιδος Δελφών).	Μ'Χ'	>>

Παράρτημα 8

Ἐφημερίς των Βαλκανίων. Παρασκευή, 07 Δεκεμβρίου 1923

ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Αριθ. Πρωτ. 33650

Φέρομεν εις γνώσιν των εκλογέων προς οδηγίαν αυτών, ότι την ημέραν της ψηφοφορίας έκαστος εκλογεύς θα εισέρχεται εις το εκλογικόν Κατάστημα ένθα θα εγκλείη εντός φακέλλου παραδιδομένου εις αυτόν υπό της Εφορευτικής Επιτροπής του εκλογικού Τμήματος, το ψηφοδέλτιον, και θα ρίπτη αυτό ιδιοχείρως εις το κιβώτιον.

Το ψηφοδέλτιον θα περιλαμβάνει τόσα ονόματα όσος είναι ο αριθμός των εκλεκτέων πληρεξουσίων εκ των ανακηρυχθέντων υποψηφίων του νομίμου αριθμού, τα πέραν τούτου τυχόν αναγραφόμενα εν τω ψηφοδελτίω ονόματα δεν λαμβάνονται υπόψη.

Ψηφοδέλτια περιέχοντα και ονόματα μη ανακηρυγμένων υποψηφίων, ισχύουσι μόνο δια τα μέχρι του νομίμου αριθμού των υφ' εκάστου εκλογέως ψηφίζομένων περιεχόμενα κατά σειράν εγγραφής ονόματα ανακεκρυγμένων υποψηφίων.

Θεσσαλονίκη τη 5-12-1923

Ο Δήμαρχος
(υπογ.) Π. ΣΥΝΔΙΚΑΣ

**Ο ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ
ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ-ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

Ελευθέριος Βενιζέλος

1. Πάγκαλος Θεόδωρος Αρχηγός
2. Αγγελάκης Κωνσταντίνος Θεσσαλονίκης - Χαλκιδικής
3. Βαρβαγιάννης Ιωάννης Θεσσαλονίκης
4. Βαρδάκας Στέφανος Αικατερίνης
5. Γεωργιάδης Παντελής Θεσσαλονίκης
6. Δημάδης Δημήτριος Αικατερίνης
7. Καλλιδόπουλος Περικλής Θεσσαλονίκης
8. Μπράκης Ανδρέας Θεσσαλονίκης
9. Πετσάλης Ιωάννης (Επαγγελματικών) Θεσσαλονίκης
10. Πίμιος Χρήστος Γουμέντσης
11. Πλατσούκας Ι. Θεσσαλονίκης
12. Σαμαράς Μιχαήλ Θεσσαλονίκης
13. Τσακμάνης Σεραφείμ Λαγκαδά
14. Χατζηκυριακού Γεώργιος Θεσσαλονίκη.

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

15. Ανανιάδης Ιορδάνης Μικρασιατών
16. Αλεκτορίδης Γεώργιος Μικρασιατών
17. Αναστασιάδης Ξενοφών Μικρασιατών
18. Ανδρεάδης Θεόδωρος Ποντίων
19. Βαγιάνος Κωνσταντίνος Μικρασιατών
20. Γονατάς Ευστράτιος Μικρασιατών
21. Διαμαντόπουλος Παναγιώτης Μικρασιατών
22. Ευθυμιάδης Δημήτριος Καυκασίων
23. Ιασωνίδης Λεωνίδας Ποντίων
24. Κύρκος Μιχαήλ Θρακών
25. Κοσμίδης Γ. Ποντίων
26. Κωνσταντινίδης Γεώργιος Θρακών
27. Πασσαλίδης Ιωάννης Καυκασίων
28. Τερζόγλου Νικ. Μικρασιατών
29. Φίλανδρος Κωνσταντίνος Θρακών

Παράρτημα 10

Ἐφημερίς των Βαλκανίων. Πέμπτη, 20 Δεκεμβρίου 1923.

Ελευθέριος Βενιζέλος 19315, Κοσμίδης Γεώργιος 19139, Χατζηκυριακού Γεώργιος 19121, Φίλανδρος Κωνσταντίνος 19116, Δημάδης Δημήτριος 19116, Κίρκος Μιχαήλ 19106, Μπιράκης Ανδρέας 19108, Βαγιάνος Κωνσταντίνος 19106, Γονατάς Ευστράτιος 19106, Ανασιάδης Ιορδάνης 19101, Αλεκτορίδης Γεώργιος 19100, Πασσαλίδης Ιωάννης 19098, Καλλιδόπουλος Περικλής 19096, Κωνσταντινίδης Γεώργιος 19094, Πάγκαλος Θεόδωρος 19091, Διαμαντόπουλος Παναγιώτης 19090, Βαρβαγιάννης Ιωάννης 19080, Βαρδάκας Στέφανος 19075, Τερζόγλου Νικ. 19074, Τσακιάδης Σεραφείμ 19074, Ευθυμιάδης Δημήτριος 19071, Αναστασιάδης Ξενοφών 19066, Ιασιονίδης Λεωνίδας 19063, Πίπιος Χρήστος 19062, Σαμαράς Μιχαήλ 19061, Γεωργιάδης Παντελής 19057, Πλατσούκας Ιωάννης 19053, Πετσάλης Ιωάννης 19046, Αγγελάκης Κωνσταντίνος 19009, Ανδρεάδης Θεόδωρος 18799, Γρ. Τούλας Παπανικολάου 1580, Αλεξ. Παγκόπουλος 1575, Ευάγ. Ευαγγέλου 1570, Θεόδ. Ρηγηνός 1565, Νικ. Σαργολόγος 1556, Παντ. Σακελλαρίου 1551, Βασίλης Ευρόπουλος 1550, Κωνστ. Ασπρόπουλος 1543, Λεων. Χαϊλάζης 1543, Αριστ. Παπαδόπουλος 1533, Ιωάννης Ταχογιάννης 1532, Δημ. Αδαμίδης 1531, Θεόδ. Παρασκευάς 1505, Ιωσήφ Παπαδόπουλος, 493, Δημ. Αβράσογλου 387, Συμ. Γούδα 211, Νικ. Καστρέτσιος 125, Ιωάν. Δανιηλίδης 115, Χρ. Βουρδουνάς 114, Βασ. Βασιλικός 110, Στεργ. Ιατρόπουλος 105, Αστερ. Σταυρούδης 105, Θωμ. Σλώμης 97, Διον. Πελέκης, 93, Γεώργιος Πεντζίκης 91, Δημ. Σαχινίδης 89, Αντ. Ζώτος 89, Αριστ. Τίκας 88. Αντ. Λεονάρδος 87, Διογ. Καμάρης 87, Βασίλης Πλαστήρας 86, Αθαν. Τανούλης 84, Ακρ. Τσολάκης 80, Νικ. Γκριμούλης 79, Ευ. Μανδίκας 77, Ι. Σαμουηλίδης 25. Ι. Αλχανάτης 25, Ιακ. Λευής 23, Ιωαν. Σαΐας 20, Ι. Αντζελ 18, Αβρ. Ελιακίμ 17, Ναθ. Αλφανταρή 13, Ι. Φλωρεντίν 4.

Φιλελεύθεροι Δημοκρατικοί - Μέσος όρος ψήφων: 19.083
Διαφορά πρώτου τελευταίου: 516

ΚΚΕ - Μέσος όρος ψήφων: 1.548
Διαφορά πρώτου τελευταίου: 75

Παράρτημα 11

Έφημερίς των Βαλκανίων. Σάββατο, 22 Δεκεμβρίου 1923.

**ΠΟΙΟΙ ΟΙ ΕΚΛΕΚΤΟΙ
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

Επήφισαν εις όλον τον Νομόν **49.817** εκ τούτων δε έλαβον ο:

1. Βενιζέλος	42283
2. Αγγελάκης	41734
3. Πάγκαλος	41707
4. Χατζηκυριακού	41702
5. Μπιράκης	41694
6. Τσακμάνης	41659
7. Δημάδης	41660
8. Βαρβαγιάννης	41592
9. Γονατάς	41583
10. Φίλανδρος	41554
11. Πίπιος	41559
12. Ανανιάδης	41552
13. Καλλιδόπουλος	41533
14. Κοσμίδης	41529
15. Αναστασιάδης	41517
16. Ευθυμιάδης	41511
17. Γεωργιάδης	41487
18. Βαρδάκας	41483
19. Κύρκος	41470
20. Βαγιάνος	41468
21. Ανδρεάδης	41461
22. Αλεκτορίδης	41440
23. Πετσάλης	41440
24. Ιασωνίδης	41430
25. Τερζόγλου	41428
26. Κωνσταντινίδης	41416
27. Σαμαράς	41401
28. Πλατσούκας	41400
29. Πασσαλίδης	41397
30. Διαμαντόπουλος	41330

Παράρτημα 12

"Ενδο-κομματική" ανάλυση, σε επίπεδο Δήμου και Νομού Θεσσαλονίκης.

Δήμος Θεσσαλονίκης

Ελευθέριος Βενιζέλος 19315, Κοσμίδης Γεώργιος 19139,¹⁵¹ Χατζηκυριακού Γεώργιος 19121, Φίλανδρος Κωνσταντίνος 19116, Δημάδης Δημήτριος 19116, Κίρκος Μιχαήλ 19106, Μπιράκης Ανδρέας 19108, Βαγιάνος Κωνσταντίνος 19106, Γονατάς Ευστράτιος 19106, Ανανιάδης Ιορδάνης 19101, Αλεκτορίδης Γεώργιος 19100, Πασσαλίδης Ιωάννης 19098, Καλλιδόπουλος Περικλής 19096, Κωνσταντινίδης Γεώργιος 19094, Πάγκαλος Θεόδωρος 19091, Διαμαντόπουλος Παναγιώτης 19090, Βαρβαγιάννης Ιωάννης 19080, Βαρδάκας Στέφανος 19075, Τερζόγλου Νικ. 19074, Τσακμάνης Σεραφείμ 19074, Ευθυμιάδης Δημήτριος 19071, Αναστασιάδης Ξενοφών 19066, Ιασωνίδης Λεωνίδα 19063, Πίπιος Χρήστος 19062, Σαμαράς Μιχαήλ 19061, Γεωργιάδης Παντελής 19057, Πλατσούκας Ιωάννης 19053, Πετσάλης Ιωάννης 19046, Αγγελάκης Κωνσταντίνος 19009, Ανδρεάδης Θεόδωρος 18799.

▣ Γηγενείς - μέσος όρος ψήφων: 19.074
▣ πρόσφυγες - μέσος όρος ψήφων: 19.075

Νομός Θεσσαλονίκης

Βενιζέλος	42283	Ευθυμιάδης	41511
Αγγελάκης	41734	Γεωργιάδης	41487
Πάγκαλος	41707	Βαρδάκας	41483
Χατζηκυριακού	41702	Κίρκος	41470
Μπιράκης	41694	Βαγιάνος	41468
Τσακμάνης	41659	Ανδρεάδης	41461
Δημάδης	41660	Αλεκτορίδης	41440
Βαρβαγιάννης	41592	Πετσάλης	41440
Γονατάς	41583	Ιασωνίδης	41430
Φίλανδρος	41554	Τερζόγλου	41428
Πίπιος	41559	Κωνσταντινίδης	41416
Ανανιάδης	41552	Σαμαράς	41401
Καλλιδόπουλος	41533	Πλατσούκας	41400
Κοσμίδης	41529	Πασαλίδης	41397
Αναστασιάδης	41517	Διαμαντόπουλος	41330

▣ Γηγενείς - μέσος όρος ψήφων: 41.574
▣ πρόσφυγες - μέσος όρος ψήφων: 41.472

¹⁵¹ Είναι ενδεικτικό ότι πρώτος σε ψήφους υποψήφιος σε ολόκληρη την πόλη της Θεσσαλονίκης ήρθε ο Πόντιος, **Κοσμίδης Γεώργιος**.

Βιβλιογραφία θεωρητικού πλαισίου

- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities, Reflections on the Origin and spread of Nationalism*. Verso.
- Armstrong, John. 1976. Mobilized and Proletarian Diasporas. *The American Political Science Review*, Vol. LXX, No. 2, pp. 393-408.
- Barth, Frederick (ed.). 1969. *Ethnic groups and boundaries*. Boston: Little Brown and Company.
- Bates, Robert. 1974. "Ethnic Competition and Modernization in Contemporary Africa". *Comparative Political Studies*, Vol. 6, No. 4.
- Bates, Robert. 1997. "Comparative Politics and Rational Choice: A review Essay". *American Political Science Review*, Vol. 91, No. 3.
- Binder, Leonard. 2001. *Identity, Culture, and Collective Action*. Apsa Draft, Panel T-7, July 24.
- Breton, G. Galeoti, P. Salmon and R. Wintrobe (eds.). 1995. *Nationality and Rationality*. Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers and Laitin, David. 1998. "Ethnic and Nationalist Violence". *Annual Review of Sociology*.
- Brubaker, Rogers. 1996. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chandra, Kanchan. Forthcoming. *Why Ethnic Parties Succeed: A Comparative Study of Ethnic Party Performance in India*. Cambridge University Press.
- Cheibub, Jose Antonio. Summer 1999. "Data optimism in Comparative politics: the importance of being earnest". *APSA-CP Newsletter*.
- Dahl, Robert. 1956. *A preface to Democratic Theory*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Fearon, James and Laitin, David. December 1996. "Explaining Ethnic Cooperation". *American Political Science Review*, Vol. 90, No. 4, pp. 715-735.
- Geertz, Clifford. 1963. *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*. Glencoe Illinois: free Press.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gould, Roger V.. 1999. Collective violence and group solidarity: evidence from a feuding society. *American Sociological Review*, Vol. 64, no. 3, pp. 356-380.
- Gross, Feliks. 1978. *Ethnics in a borderland. An inquiry into the nature of ethnicity and reduction of ethnic tensions in a one-time genocide area*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.

Hardin, Russell. 1995. *One for All. The logic of group conflict*. Princeton: Princeton University Press.

Hardin, Russell. 1995a. "Self-interest, group identity". In A. Breton, G. Galeotti, P. Salmon and R. Wintrobe (eds.). 1995. *Nationality and Rationality*. Cambridge University Press.

Hechter, M. & Okamoto, D.. 2001. Political Consequences of minority group formation. *Annual Review of Political Science*. 4: 189-215.

Hobsbawm, Eric J.. 1992. *Nations and Nationalism Since 1788*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.

Hobsbawm, E. J.. 1997. *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, γ' έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα.

Horowitz, Donald L.. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.

Hroch, Miroslav. 1985. *The Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, trans. Ben Fowkes. Cambridge: Cambridge University Press.

Hutchinson, John & Smith, Anthony D. (editors). 1994. *Nationalism*. Oxford University Press.

Ishiyama, John T. & Breuning, Marijke. 1998. *Ethnopolitics in the New Europe*. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, Inc.

Kalyvas, Stathis N. 1999. Wanton and Senseless? The Logic of Massacres in Algeria. *Rationality and Society* 11, 3:243-285.

Kalyvas, Stathis N. 2001a. *Violent Choices in Civil War Contexts*. Paper presented at the University of California, Davis.

Kalyvas, Stathis N.. 2002. *The Logic of Violence in Civil War: Ethnic and Non-Ethnic Civil Wars*. Paper presented at PISP winter workshop series, The University of Chicago.

Kaufman, Stuart J.. 2001. *Modern hatreds: The symbolic politics of ethnic war*. Ithaca & London: Cornell University Press.

Kedourie, Elie. 1960. *Nationalism*. London: Hutchinson.

Κίνηση πολιτών κατά του Ρατσισμού, Έξι κείμενα για το Ρατσισμό, Ροζάνης Σ., Τσουκαλάς Κ., Λιάκος Α., Κατσούλης Η., Τζαβάρας Ν., Λίποβατς Θ., Παρασκήνιο, Αθήνα 1998.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης. 1989. *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη, Διάττων*, Αθήνα.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης. 1999. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, β' έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα.

Laitin, David. 2001. "Secessionist rebellion in the former Soviet Union." *Comparative Political Studies*, Vol. 34, No. 8, pp.839-861.

- Laitin, David. 1986. *Hegemony and Culture. Politics and Religious change among the Yoruba*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Λέκκας, Παντελής Ε.. 1996. *Η Εθνικιστική Ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, β' έκδοση, Κατάρτι.
- Lipset, Seymour Martin & Jalali, Dita. 1992-93. Racial and ethnic conflicts: A global perspective. *Political Science Quarterly*. Vol. 107, No 4: 585-606.
- Lipset, S. M. and Rokkan, Stein. 1967. *Party Systems and Voter Alignments*. New York: Free Press.
- Μαραντζίδης, Νίκος. 2001. *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Marx, Karl. 1999. *Το εβραϊκό ζήτημα*, δ' έκδοση, μτφρ. Γιάννης Κρητικός, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας. 2000. *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964, Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, γ' έκδοση, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.
- Olson, Mancur. 1965. *The Logic of Collective action*. Cambridge, MA: Harvard university Press.
- Olzak, Suzan. 1983. Contemporary ethnic mobilization. *Annual Review of Sociology*. 9:355-74.
- Παπαναστασίου, Αλέξανδρος. 1992. *Ο Εθνικισμός, Κοινωνιολογική Μελέτη*, εκδοτικός οίκος ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ, Αθήνα.
- Ragin, Charles C.. 1987. *The Comparative method. Moving beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.
- Ragin, Charles C.. 1977. Class, status, and “reactive ethnic cleavages”: The social bases of political regionalism. *American Sociological Review*. 42: 438-450.
- Rocker, Rudolf. 1937. *Nationalism and culture*. Translated by Ray E. Chase. New York, Covici-Friede.
- Saideman, Lanoue, Campenni, Stanton. 2002. “Democratization, political institutions, and ethnic conflict. A pooled Time-series Analysis, 1985-1998”, *Comparative political Studies*, Vol. 35, N0. 1, February, pp. 103-129.
- Smith, Anthony D.. 1991. *National Identity*. Penguin Books.
- Smith, Anthony D.. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Basil Blackwell.
- Thiesse, Annbe-Marie. 1999. «Η επινόηση της εθνικής ταυτότητας», *ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, Le Monde diplomatique*, 2^{ος} χρόνος, No 76.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. 1999. *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος, περιπέτειες σημασιών*. Αθήνα: Θεμέλιο.

United Nations web-site: <http://www.un.org/Overview/growth.htm>, Source: "Basics facts about the UN", DPI, 2000, Sales No. E.00.I.21.

Weber, Max. 1978. *Economy and society: an outline of interpretive sociology*. Berkeley : University of California Press.

Woolf, Stuart. 1995. *Ο Εθνικισμός στην Ευρώπη*, μτφρ. Έφη Γαζή, Θεμέλιο.

Βιβλιογραφία μεθοδολογικού πλαισίου

Berelson, Bernard. 1971. *Content Analysis in Communication Research*, (Facsimile of 1952 edition) Hafner Publishing Company, New York.

Brass, Paul R.. 1997. *Theft of an Idol*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Δερτιλής, Γεώργιος Β.. 1998. «Φαντασία Πιθανή»: *Αιτιότητα και απροσδιοριστία στις κοινωνικές επιστήμες*, προσωρινή γραφή, Αθήνα.

Δραγώνα, Θάλεια. 1990. «Συναρθρώσεις ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων ή όταν τα διχαστικά τείχη καταρρέουν», *ανάτυπο, Δωδώνη*, τόμ. ΙΘ', μέρος τρίτο, επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

Eco, Umberto. 1994. *Πως γίνεται μια διπλωματική εργασία*, μτφρ.-εισαγ.-επιμ. Μαριάννα Κονδύλη, νήσος, Αθήνα.

Evera, Stephen Van. 2000. *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της πολιτικής επιστήμης*, μτφρ. Έλλη Συλογίδου, Εκδόσεις Ποιότητα, Cornell University Press, Αθήνα.

Kalyvas, Stathis N. 2001b. 'New' and 'Old' Civil Wars: A Valid Distinction? *World Politics*, 54, 1:99-118.

King, Gary; Keohane, Robert O.; Verba, Sidney. 1994. *Designing Social Inquiry: Scientific inference in Qualitative Research*. Princeton: Princeton University Press.

Λαμπίρη-Δημάκη Ι. & Κελπερής Χρ.. 1995. *Θεσμοί της Ελληνικής Κοινωνίας, Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους*, Σάκκουλας, Αθήνα.

Lijphart, Arend. 1975. "The comparable-cases strategy in comparative research", in *Comparative Political Studies*, Vol. 8, no. 2, July, pp. 158-177.

Sartori, Giovanni. 1994. "Compare Why and How. Comparing, Miscomparing and the Comparative Method". In Mattei Doggan and Ali Kazancigil (eds), *Comparing Nations*, Blackwell, pp. 14-34.

Τάτσης, Νικόλαος. 1992. *Κλασικές έρευνες των κοινωνικών επιστημών*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

Φίλιας, Βασίλης. 1996. *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Gutenberg, Αθήνα.

Weber, Robert Philip. 1990. *Basic Content Analysis*, 2nd edition, Sage Publications, Inc.,

Wildenmann, Rudolf. 1998. *Η εκλογική έρευνα, συμπεριφορά του εκλογικού σώματος και ανάλυση εκλογών*, μτφρ. Β. Γεωργιάδου, Παπαζήσης, Αθήνα.

Βιβλιογραφία και πηγές γύρω από τις υποθέσεις εργασίας

Αλιβιζάτος, Νίκος Κ. 1981. *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, τ.χ. Α' 1821-1941, Αντ. Σάκκουλας.

Αναστασιάδης, Γιώργος. 1994. *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Έκφραση.

Ασπρέας, Γεώργιος Κ. 1930. *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1912*, τόμοι Α', Β', Χρήσιμα Βιβλία.

Αστικό Ελληνικό Σπίτι Θεσσαλονίκης 1880-1912. 1985. Λαογραφικό- Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.

Βεντήρης, Γεώργιος. 1970. *Η Ελλάς του 1910-1920*. Αθήνα: Ίκαρος.

Γεωργαντίδης, Χ.Ν. και Νικολακόπουλος, Ηλίας. 1979. Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων, στο *Επιθεώρηση των Κοινωνικών Ερευνών* τχ.36-37.

Clogg, Richard. 1996. *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, Από την παρακμή και πτώση του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, μτφρ. Χ. Φουντέας, δ' έκδοση, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Dakin, Douglas. 1982. *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*. μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα.

Δαφνής, Γρηγόρης. 1961. *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*. Αθήνα.

Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης. 1986. *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912, Πρακτικά Συμποσίου*, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ. 2, Θεσσαλονίκη.

Διβάνη, Λένα. Οι επιπτώσεις του συστήματος μειονοτικής προστασίας της ΚτΕ στην Ελλάδα: Η οπτική του Υπουργείου Εξωτερικών, στο Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος & Χριστόπουλος, Δημήτρης (επιμ.). 1997. *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα, μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα: Κριτική.

Documents on the History of the Greek Jews. Records from the historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs. Researched & edited by Constantopoulou and Veremis. Ministry of Foreign Affairs of Greece, University of Athens, Department of Political Science and Public Administration.

Δώδος, Δημοσθένης. 1989. *Η εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης - Κόμματα και υποψήφιοι*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., διδακτορική διατριβή.

Δώδος, Δημοσθένης. 2000. «Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις βουλευτικές εκλογές (1915-1936)», σελ.177-192, *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ*, τχ. 2, Θεσσαλονίκη.

Ελεφάντης, Άγγελος. 1979. «Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης, Δύο ανέκδοτα κείμενα του 1913 για το εθνικό ζήτημα», *Ο Πολίτης*, τχ. 78, σελ. 34-49.

Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής.

Εφημερίς των Βαλκανίων, τόμοι 1920 και 1923.

Hassid, Sam. 1994. The 1920 elections and Salonika 's Jews. *Newsletter of the Jewish Museum of Greece*, Καλοκαίρι / Φθινόπωρο.

Θεσσαλονίκη, 1850-1918, Η "πόλη των Εβραίων" και η αφύπνιση των Βαλκανίων, μτφρ. Γιώργος Καλαμάντης, Εκάτη 1994.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 1977-78. τόμος ιε', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Κακουλίδης, Ιωάννης. 1999. Η συμμετοχή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στις ελληνικές εκλογές 1915-1936. *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία*. Θεσσαλονίκη: Πρακτικά ΙΘ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (29-31 Μαΐου 1998), σελ. 420-452.

Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλέκα. *Η Ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την Πυρκαγιά του 1917*, έκδοση Δήμος Θεσσαλονίκης.

Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλέκα. 1994. Από τη συγκέντρωση στη διάχυση. Οι εβραϊκές συνοικίες στις βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος της Τουρκοκρατίας. *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 52-53, Ιούλιος-Δεκέμβριος, σελ. 15-24.

Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλέκα. 1998. Φτώχεια και περιθωριοποίηση σε έναν μεταβαλλόμενο αστικό χώρο. Οι εβραϊκές συνοικίες στη Θεσσαλονίκη, 1870-1920. *Επιστημονικό συμπόσιο, «Ο Ελληνικός Εβραϊσμός», 3-4 Απριλίου*. Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη).

Kitroef, Alexander. 1995. War-Time Jews. The case of Athens. Athens: ELIAMEP.

Kitsikis, Dimitri. 1963. *Propagande et Pressions en Politique Internationale: La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix, (1919-1920)*, Presses Universitaires de France, Paris. Σελ. 427-430.

Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών. 1989. *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν» της Θεσσαλονίκης 1909-1918*, Αθήνα.

Κοψίδας, Κωστής. 1992. *Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης, «Μέσα από τις καρτ-ποστάλ 1886-191»*, Θεσσαλονίκη.

Λιάκος, Αντώνης. 1985. *Η Σοσιαλιστική εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία*, Θεσσαλονίκη.

Λυκούδης, Εμμανουήλ. 1889. Εκλογικός κώδιξ περιλαμβάνων τους εν ισχύι εκλογικούς νόμους μετά προλεγομένων και σχολίων κατ' άρθρον, Αθήναι.

Μακεδονία, τόμος 1919.

- Μακρυδημήτρης, Αντώνης. 1997. *Οι Πρωθυπουργοί της Ελλάδος, 1828-1997*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Μαραβελάκης, Μ. - Βακαλόπουλος Α.. 1955. *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη.
- Μαργαρίτης, Γιώργος. 1998. Ελληνικός αντισημιτισμός: Μια περιήγηση, 1821, 1891, 1931. *Επιστημονικό συμπόσιο, «Ο Ελληνικός Εβραϊσμός», 3-4 Απριλίου*. Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη).
- Μαρκεζίνης, Σπύρος Β. 1968. *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964*. τόμοι 3, 4. Αθήνα: Πάπυρος.
- Μαρκέτος, Σπύρος. 1994. Έθνος χωρίς εβραίους: απόψεις της ιστοριογραφικής κατασκευής του ελληνισμού. *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 52-53, Ιούλιος-Δεκέμβριος, σελ. 52-69.
- Μαρκέτος, Σπύρος. 1995. «Η «Φεντερασιόν» και η εδραίωση του ελληνικού σοσιαλισμού», σελ. 151-172, στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. *Οι εβραίοι στον Ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Πρακτικά του Α' συμποσίου ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991, Εκδόσεις Γαβριηλίδη, Αθήνα.
- Μαρκέτος, Σπύρος. 1998 (προσωρινή γραφή). *Το πλαίσιο ενσωμάτωσης της σεφαραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα, 1912-1914*.
- Μαρκέτος, Σπύρος. 1998. Η ενσωμάτωση της Σεφαραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα: Το πλαίσιο, 1912-1914. *Επιστημονικό συμπόσιο, «Ο Ελληνικός Εβραϊσμός», 3-4 Απριλίου*. Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη).
- Μαυρογορδάτος, George Th.. 1983. *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley.
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ.. *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Σάκκουλας.
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ. 1996. *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια.
- Μήλιος, Γιάννης. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους και κράτους ως διαδικασία οικονομικής και πληθυσμιακής ομογενοποίησης (ιστορικές αναφορές και θεωρητικά συμπεράσματα για το ζήτημα των μειονοτήτων), στο Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος & Χριστόπουλος, Δημήτρης (επιμ.). 1997. *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα, μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα: Κριτική, σελ. 281- 311.
- Μιχαλόπουλος, Δημήτρης. 1997. *Ο Εθνικός Διχασμός, η άλλη διάσταση*, Τροχαλία.
- Μόλχο, Ρένα. 1986. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο Ελληνικό Κράτος (1912-1919), ανάπτυπο πρακτικά του Συμποσίου: *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, (1-3 Νοεμβρίου 1985) Θεσσαλονίκη.
- Molho, Rena. 1986. Venizelos and the Jewish Community of Salonica, 1912-1919. *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. XIII.

- Μόλχο, Ρένα. 1994. Η αβεβαιότητα της ελληνικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη μετά το 1912: ξένη προπαγάνδα και εβραϊκή κοινότητα. *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 52-53, Ιούλιος-Δεκέμβριος, σελ. 25-32.
- Μόλχο, Ρένα. 1998. Ο εβραϊκός τύπος της Θεσσαλονίκης. *Επιστημονικό συμπόσιο, «Ο Ελληνικός Εβραϊσμός», 3-4 Απριλίου*. Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), σελ. 149-169.
- Μόλχο, Ρένα. 2001. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Molho, Michael & Nehama, Joseph. 1978. *Im memoriam. The Deconstruction of the Jews in Salonica*, τόμ. 6, 7, Θεσσαλονίκη.
- Μοσκόφ, Κωστής. 1978. *Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης*, τόμος Α', έκδοση Β' αναθεωρημένη.
- Μοσκόφ, Κωστής. 1985 (β' έκδοση). *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Καστανιώτης.
- Μπεναρόγια, Αβραάμ. 1975. *Ιστορία του Ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα.
- Μπεναρόγια, Αβραάμ. 1989. *Ελπίδες και Πλάνες*. Στοχαστής.
- Μωραϊτόπουλος, Γ. Κ. . 1979. *Η Θεσσαλονίκη, προς χρήση των δημοτικών σχολείων*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ», 1882, ανατύπωση Εκδόσεις Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη.
- Ναρ, Αλμπέρτος. 1986. Ανέκδοτη έκθεση του 1942 για τη δομή της Ισραηλιτική Κοινότητας Θεσσαλονίκης, στο Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης. *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912, Πρακτικά Συμποσίου*, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ. 2, Θεσσαλονίκη.
- Παπαναστασίου, Αλέξανδρος. 1983 (γ' έκδοση). *Δημοκρατία και Εκλογικό Σύστημα* (α' έκδοση, 1923). Αθήνα: Μπάυρον.
- Παπαπαναγιώτου, Αλέκος. 1992. *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό κίνημα, 1918 - 1939*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πετρίδης, Παύλος. 1984. *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844-1936*. Θεσσαλονίκη.
- Πετρίδης, Παύλος. 1981. *Ξενική εξάρτηση και εθνική πολιτική 1910-1918 οι μεγάλες δυνάμεις και το Στέμμα ως κύριοι παράγοντες για τη διαμόρφωση και την άσκηση της Κυβερνητικής πολιτικής*. Θεσσαλονίκη.
- Πετρίδης, Παύλος - Νάκος, Γεώργιος - Αναστασιάδης, Γιώργος - Χιονίδης, Γιώργος - Χεκίμογλου, Ευάγγελος - Σατραζάνης, Αντώνης. 1994. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη, Η Προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Συνελεύσεως*, τόμος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού τυπογραφείου, 1924. [Προεδρία Κωνσταντίνου Ρακτιβάν].

- Ράλλης, Κωνσταντίνος. 1969. *Ψήφος, εκλογαί και σύγχρονα εκλογικά συστήματα*. Αθήναι.
- Ρήγος, Άλκης. 1992. *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ριζάλ, Π. (Ιωσήφ Νεχάμα). 1997. *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη*. μτφρ. Βασίλης Τομανάς. Νησίδες.
- Σαριπόλος, Ν.Ν. 1915. *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, τόμ. Α', Αθήναι.
- Σωτηρέλης, Γ. *Η νομοκοπολιτική διάσταση της καθολικής ψηφοφορίας: Συνταγματικά ζητήματα από την πρώτη κοινοβουλευτική εμπειρία (1864-1909)*, διδ. διατριβή δακτυλογραφημένη.
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος & Χριστόπουλος, Δημήτρης (επιμ.). 1997. *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα, μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος (επιμ.). 1999. *Γλώσσες, Αλφάβητα και Εθνική Ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*. Σειρά Μελετών Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων. Αθήνα: Κριτική.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. 1977. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χαμουδόπουλος, Αχ.. 1935. *Οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα.
- Χαστάογλου, Βίλμα. 1994. Για την κατάσταση της Εβραϊκής Κοινότητας Θεσσαλονίκης μετά την Πυρκαγιά του 1917, *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 52-53, Ιούλιος-Δεκέμβριος, σελ. 33-44.
- Χασσίδ, Σαμ. 1999. Η αλλόθρησκη ψήφος στις εκλογές του 1920, στο Κωνσταντοπούλου, Μαράτου-Αλιπραντή, Γερμανός, Οικονόμου (επιμ.). 1999. *«Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις Τάσεις και στα Σύμβολα*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. Αθήνα: τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός.
- Χατζή Ιωάννου, Μιχαήλ. 1880. *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Εκδόσεις Κουλτούρα.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος Α.. 1996. *Θεσσαλονίκη Τουρκοκρατία & Μεσοπόλεμος, Κείμενα για την Ιστορία και την τοπογραφία της Πόλης*. Θεσσαλονίκη: Έκφραση.